مشاهیر علمای

دیوبند

نویسنده: مولانا مفتی محمد ظفیرالدین "مفتاحی"

مترجم: بسم الله "یادگار" بلخی

بسم الله الرحمن الرحيم

إنه من سليمان وإنه

شناسنامه

مشاهیر علماء دیوبند

مؤلف : مولانا مفتی محمد ظفیر الدین «مفتاحی»

مترجم : بسم الله «یادگار» بلخی

مرکز چاپ : مهد فرهنگ

حروف چینی : انجینیر نوراحمد «یادگار»

قطعه و تیراژ : وزیری ، ۱۰۰۰ نسخه

نوبت چاپ : چاپ اول

سال چاپ : تابستان، ۱۳۹۹ هجری شمسی

ناشر : انتشارات امام مسلم

فهرست

مَشاهیر عُلمَاء

دارالعُلوم دیوبند

تألیف مولانا مفتی محمد ظفیرالدّین «مفتاحی»

مُرتّب فتاوی دارالعلوم دیوبند

مترجم: بسم‌الله «یادگار» بلخی

مقدمه‌ی مترجم

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعالَمِيْنَ، وَأَفْضَلُ الصَّلَاةِ وَأَتَمُّ التَّسْلِيمِ عَلىٰ سَيِّدِنَا وَسَنَدِنَا وَسَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَخَاتَمِ النَّبِيينَ أَبِي‌الْقَاسِمِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِاللهِ أَكْرَمِ الْبَشَرِ وَعَلىٰ خُلَفَائِهِ الرَّاشِدِيْنَ الْمَهْدِيِّيْنَ وَعَلىٰ ذُرِّيَّتِهِ وَأَهْلِ بَيْتِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ وَسَائِرِ أَصْحَابِهِ الْمَرْضِيِّيْنَ وَأَوْلِيَائِهِ، وَعَلىٰ جَمِيعِ الْأَنْبِياءِ وَالْمُرْسَلِينَ إِلىٰ يَوْمِ الدِّينِ اما بعد:

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به عشق

ثبت است در جـــــریده‌ی عالم دوام ما

هنگامی‌که صفحات تاریخ را برمی‌گردانیم، می‌بینیم که الله تبارک‌وتعالی در ادوار مختلف زندگانی بشر در روی زمین، از میان انسان‌ها، بندگان مخلص خود را به خاطر اعلای کلمة‌الله و نجات بشریت از گمراهی و ضلالت و دعوت آن‌ها به‌سوی توحید برگزیده و آنان با تمسک به فرامین اللهی برای از بین بُردن کُفر، شرک و بدعات سعی و تلاش نموده و برای روشنی اذهان مردم از هیچ‌چیزی دریغ نورزیدند.

سفیران اللهی در گام نخست در میان بشر، انبیای عظام بودند. این فرستاده‌گان خداوند حکیم، مطابق فرامین خداوند متعال برای خیر و فلاح انسان‌ها، قانون آسمانی را در سرزمین اللهی مرعی‌الاجراء نموده و از وظیفه‌ی بس مهم و عظیم، فائق بدر آمدند. پس از پیامبران این وظیفه مستقیماً به دوش علماء و اولیایی خدا قرار گرفت؛ و آن‌ها نیز مطابق به‌فرمان الله جل مجده و ارشادات انبیای کرام، برای بیداری مردم و دعوت آن‌ها به‌سوی صراط‌المستقیم، جدوجهد نموده و رضای خداوند را کسب نمودند که الله متعال، از همه‌ی آن‌ها راضی گردد.

در صفحات تاریخ می‌خوانیم که بسیاری از مصلحان، مجاهدین و علمای برجسته جان‌های شیرین خود را در راه احیاء و تجدد دین اللهی از دست داده و جام شهادت نوشیدند؛ و چه‌بسا از آن‌ها که تمام خطرات را به جان خریده و از آرامش و سکون خود گذشتند؛ و با طوفان حوادث اجتماعی و سیاسی عصر خود مبارزه کردند و خواستند تا مسلمانان برای همیشه سعادت دارین داشته باشند.

همانا در قرن هفتم هجری قمری، زمانی که در سرزمین هندوستان کفر و ضلالت به اوج خود رسیده بود، در این هنگام بهترین و مخلص‌ترین بنده‌ی خدای متعال، حضرت رئیس الأتقیاء، شیخ‌الاسلام والمسلمین، امام الأولیاءِ الکاملین، مُعین المِلة و الدّین، سُلطان‌الهند شیخ‌المشایخ مُعین‌الدّین چشتی اجمیری رحمه‌الله به مشیت اللهی بدان جا رفته و این محبوب خدا، به‌مجرد رسیدن به هندوستان، به دعوت دین حق و توحید شروع نموده و مردم آن سرزمین دسته، دسته و گروه، گروه به‌سوی حضرت شیخ رحمه‌الله شتافتند و به روایت تاریخ، صدها هزار نفر به دست حضرت شیخ رحمه‌الله مسلمان گردیده و عقاید کُفری و شرکی آنان جای خود را به توحید و یگانه‌گی خدا تبدیل کرد و در قرون بعدی نیز بندگان مخلص خدای متعال این خدمات را انجام دادند.

تقریباً اضافه‌تر از یک و نیم قرن پیش از امروز، در شبه‌قاره‌ی هند باز هم شرک، بدعات، رسومات، استثمار اجانب و غلبه‌ی فرهنگ‌های بیهوده غرب و ادیان دیگر؛ و جهل و بی‌علمی دامن‌گیر مسلمانان شده و تقریباً علوم اسلامی از هندوستان رَخت سفر بسته بود، چنانچه مولانا مفتی محمد شفیع عثمانی رحمه‌الله در مقدمه‌ی امداد المفتین نگاشته‌اند: «مشهور این است که: در آن زمان (در منطقه‌ی دیوبند) اگر در چاهِ جانوری می‌افتید، کسی با این‌قدر

علم وجود نداشت که طریقه‌ی پاک کردن چاه را بیان می‌کرد. از این‌رو مردم به شهرهای دیگری سفر کرده و مسائل را دریافت می‌نمودند».

اما رحمت حضرت باری تبارک‌وتعالی شامل حال آنان گردیده و بهترین فرزندان دلیر، دلسوز، حق آگاه اسلام عزیز با تدبیر عالمانه و بُنیادی برای بیداری‌شان شروع به فعالیت نموده و در روز پنجشنبه پانزدهم محرم‌الحرام سال ۱۲۸۳ هجری قمری در قصبه‌ی دیوبند، مدرسه‌ی توسط حضرات قاسم العلوم والخیرات مولانا محمد قاسم نانوتوی، قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی، مولانا ذوالفقار علی، مولانا فضل الرحمن عثمانی، حاجی سید عابد حسین و دیگر اساتید و احباب شان رحمهم‌الله به نام دیوبند بنا گردید.

در ابتدا نه عمارتی بود و نه پشتیبان مالی، نه ملازمی بود و نه امکانات دیگر. خلاصه هیچ‌چیزی وجود نداشت و صرف یک استاد محمود (مولانا ملا محمد محمود صاحب دیوبندی رحمه‌الله) با یک شاگرد محمود (شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندی رحمه‌الله) به داخل مسجد چَهَّت، در زیر سایه یک درخت انار با خاموشی نشسته و دروس را با ساده‌گی ولی مملو از اخلاص، جذب درون؛ و با عشق و محبت اللهی شروع نمودند که بعدها با سعی و تلاش شبانه‌روزی آنان، دارالعلوم دیوبند به یک مرکز علمی، دینی و سیاسی مبدل شد؛ و آوازه‌ی این مدرسه به‌زودی در اکثر نقاط جهان از جمله: افغانستان، ایران، سمرقند، بخارا، برما، اندونیزیا، ترکیه و افریقا طنین افگند و طالبان و شایقان علوم گروه، گروه از هر گوشه و کنار برای برطرف نمودن عطش علمی‌شان به آنجا شتافته و دل و دماغ خویش را با نور ایمان و تهذیب اسلامی منوّر گردانیدند؛ و با تأسیس این مدرسه، قصبه‌ی عادی دیوبند به یکی از مناطق نامی جهان مبدل گردید و دیری نپایید که پرورده‌گان و فیض یافته‌گان این

مدرسه به‌زودی در نانوته، جهنجهانه، کاندهله، رأی پور، گنگوه، میرتهـ مدارس، ندوه، دهلی، کراچی، لاهور و غیره بلاد اسلامی، عَلَم دین را به اهتزاز درآورده و با تعلیم و تدریس، جهاد و تبلیغ، تقریر و تحریر، خطبات و ملفوظات رهنمای اُمت مسلمه گردیدند.

یک چراغ است در ین بزم که از پرتو آن

هر کجـــــا می‌نگرم انجمنی ساخته‌اند

این مدرسه بر مبنای فقه حنفی شروع به فعالیت نموده و مشکلات مردم را در پرتو فقه حنفی رفع می‌نمودند؛ و از خدمات درخور توجه حضرات علمای دیوبند یکی هم این است که: مدرسین این مدرسه، علوم شریعت و طریقت را با هم یکجا نموده و در بارور شدن آن، سعی بلیغ نمودند. اگرچند حضرات علمای دیوبند به هر چهار طریقه‌ی تصوف ارادت داشتند، ولی اکثراً به طریقه‌ی چشتیه شریف بودند.

حضرات علمای دیوبند در میدان تصنیف و تألیف در موضوعات همچون: ترجمه، تفسیر، علوم قرآنی، شروحات احادیث، علوم حدیث، عقاید، فقه، فتاوا، سیرت، تصوف، ردّ فتنه‌ها، اصلاح و تزکیه، چنان خدماتی را انجام داده‌اند که معرفی آثارشان ایجاب چند جلد کتاب ضخیم را می‌نماید؛ و در واقع شاهکارهای علمی‌شان بهترین سرمایه جهان اسلام است که از آن جمله:

❖ ترجمة القرآن مع فوائد تفسیرية، تکملة فوائد شیخ‌الهند، تفسیر بیان القرآن، فتح المنّان فی تفسیر القرآن، معارف القرآن و غیره ...

❖ النفع الشّذِی، العرف الشّذِی، لامعُ الدّراری، الکوکبُ الدّری، التعلیق المحمود، بذل المَجهود، فتح الملهم، فضل الباری، فیض الباری، انوار الباری و غیره ...

❖ نَشرُالطِیب، ماهتاب عرب، خاتم الانبیاء، بلاغ المبین، رسول کریمﷺ، حیات نبویه، تجلیات مدینه، النبی الخاتم، اخلاق النبیﷺ، مِسک الختام و غیره ...

❖ احکام القرآن، جواهر الفقه، بغیة الاریب، نیل الفرقدین و غیره ...

❖ فتاوی رشیدیه، فتاوی دارالعلوم دیوبند، فتاوی مظاهرالعلوم، کفایت المفتی، فتاوی رحیمیه، فتاوی محمودیه، امدادالفتاوی، احسن الفتاوی و غیره ...

❖ مسائل‌السلوک، التشرف، التکشف، تکمیل الیقین، حقیقة الطریقة، بوادرالنوادر، حاشیه مثنوی، کلید مثنوی (شرح مثنوی مولانای بلخ) و غیره ...

❖ خاتم النبیین، إکفار المُلحدین، ختم النبوة، الخطاب الملیح فی تحقیق المهدی والمسیح، حیات عیسی‌علیه السلام، نزول عیسی‌علیه السلام، المُتنبی القادیانی و غیره ...

❖ اغلاط العوام، اصلاح الرسوم، زیور جنتی و غیره ...

هزاران ستایش، هـــزاران سپاس
که گوهر سپارد به گوهـــر شناس

اگرچند مقصد اصلی حضرات علمای دیوبند تحفظ علوم دین، تبلیغ، نشر و اشاعه آن بود؛ اما از مسائل اجتماعی و سیاسی نیز غافل نبوده و در این میدان، از همه پیشتاز بودند؛ و هرگاه برای اُمت مسلمه ضرورتی پیش می‌آمد، آن حضرات از همه، پیشگام شده و با

جدوجهد و ایثار و فداکاری وارد عرصه شده و از فدا کردن جان و مال خویش هم دریغ نمی‌ورزیدند.

در آن زمان که بزرگ‌ترین قدرت دنیا (حکومت انگلیس) با تمام دسایس خویش، وارد صحنه‌ی عمل شده بود و هیچ شخصی، حتی در خفا کلمه‌ی آزادی را به زبان آورده نمی‌توانستند، در این هنگام حضرات علمای دیوبند رحمهم‌الله با قلم و عمل، برای بیداری مسلمانان به مبارزه پرداختند و این مبارزه به‌صورت دوام‌دار ادامه داشت تا اینکه امام‌الحُریت حضرت شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندی رحمه‌الله و حضرت شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه‌الله با ایجاد تحریکی «ریشمی رومال»، نعره‌ی آزادی‌خواهی را بلند کرده و حلقه‌ی غلامی را از گوش ملت به دور انداختند و به همین خاطر، ایشان با سایر علمای دیگر رحمهم‌الله مشقت‌ها و زحمات زیادی را متقبل شدند و سال‌ها را در کُنج میله‌های زندان سپری نمودند؛ اما از اینکه تمام مبارزات آن حضرات، خالص برای الله متعال و به خاطر رضامندی او بود، از همه عرصه‌ها کامیاب و موفق بدر آمدند.

بنا کردند خوش رسمی، به خاک و خون غلتیدن

خـــــدا رحمت کند، این عاشقان پاک‌طینت را

حضرات علمای دیوبند زندگی درویشانه‌ی داشتند و راه و روش زندگانی‌شان با سیرت رسول‌الله ﷺ و صحابه‌ی کرام رضی‌الله‌عنهم مزین بود و در همه‌ی امورات، اندکی هم از آن فاصله نمی‌گرفتند؛ و از صفات بارزه‌ی دیگر آنان این بود که هرگز ایشان در پی نام و نشان و شهرت دنیایی نبودند، تواضع و فروتنی در سرشت شان عجین شده بود و از غرور و تکبر

سخت پرهیز می‌کردند؛ چنانچه از حضرت مولانا احمد حسن امروهی‌رحمه‌الله منقول است که:
حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی‌رحمه‌الله هرگاه برای طالبِ علم آثار تکبر را مشاهده می‌کردند، گاه‌گاهی خود آن جناب، کفش‌های آن طالب را انتقال و نزد پا هایی او می‌گذاشتند.

حضرت مولانا اشرف علی تهانوی‌رحمه‌الله واقعه‌ی را از حضرت فقیه‌النفس قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی‌رحمه‌الله بیان کرده‌اند:

یک‌مرتبه حضرت مولانا گنگوهی‌رحمه‌الله تدریس حدیث می‌کردند که ناگهان بارش شدید باریدن گرفت و تمام طالبان کتاب‌ها را گرفته با شتاب به اتاق‌ها رفتند.

حضرت مولانارحمه‌الله تمام کفش‌های آنان را جمع کرده و کفش هر طالب را نزد اتاق شان انتقال دادند و این حالت را طالبان مشاهده کرده شرمنده شدند؛ و با این ترتیب حضرت مولانا گنگوهی‌رحمه‌الله تکبر، غرور و عُجب آنان را از بین می‌بردند.

احقر هیچمدان از چندین سال بدین طرف با ذوق و شوق سرشار از محبت و احترام درباره‌ی زندگانی اکابرین و علمای دارالعلوم دیوبند صفحات کتاب‌ها را ورق گردانی کردم و روزی رساله‌ی مختصر؛ اما جامع به نام «**مَشاهیر عُلماء دَارالعُلوم دیوبند**» از جمله‌ی تألیفات حضرت مولانا مفتی محمد ظفیر الدّین مفتاحی‌رحمه‌الله مُرتّب فتاوی دارالعلوم دیوبند به زبان اردو با عبارات سلیس و روان به دسترسم قرار گرفت و آن را از نظر گذراندم. این رساله که به مناسبت اجلاس صدساله دارالعلوم دیوبند، به زبان اردو به رشته‌ای تحریر درآمده به شماره (۱۱۳۹۲۱) فهرست کتابخانه دارالعلوم دیوبند ثبت است.

در حین مطالعه شوق و علاقه‌ی بنده بر این شد تا این رساله را به زبان فارسی ترجمه نمایم تا مورد استفاده و استفاضه‌ی فارسی زبانان قرار گیرد.

صحبت نیکان اگر یک ساعت ست — بهتر از صدساله زُهد و طاعت ست
هر که خواهد، هم‌نشینی باخدا — گو نشیند، در حضورِ اولیاء
از حضورِ اولیاء گر بگسلی — تو هلاکی زانکه جُزوی بی کُلی
یک زمانی صحبتت با اولیاء — بهتر از صد سال بودن در تُقا
گر تو سنگِ صخره و مَرمَر شوی — چون به صاحب دل رَسی گوهر شوی
دست‌زن در ذیلِ صاحب دولتی — تا ز انعامش بیابی رُفعتی
صحبت صالح ترا صالح کند — صحبت طالح ترا طالح کند

در هنگام ترجمه‌ی این رساله حتی‌الامکان سعی بر این داشتم تا ترجمه را با همان اسلوب خاصی که حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله نگاشته دنبال نمایم و در این کار دقت بیشتری نمودم و بعضی جاها که نیاز به تفصیل و تشریح داشت، آن‌ها را در میان هلالین (.....) جا داده و در جاهایی که ضرورت به معرفی و توضیح بود در حاشیه آن‌ها را مستند تحریر نمودم.

مرا عهدیست با جانان که تا جان در بدن دارم
هواداران کوی‌اش را، چو جان خوشتن دارم

یقیناً ترجمه‌ی این رساله خالی از اشتباه و نواقص نخواهد بود؛ و اگر خوانندگان عزیز اشتباهات و نواقصات را مشاهده می‌نمایند، به قصور بنده خط عفو کشیده و به اصلاح آن همکاری فرمایند.

در اخیر به بارگاه رب‌العزت عاجزانه دعا می‌کنم تا این خدمت ناچیز من بی‌علم قلیل‌العمل را به درگاه بی نیازیش قبول نموده و به حسناتم بیفزاید و زندگی و اخلاق احقر را مطابق به سنت رسول ﷺ و اولیای خود رحمة الله علیهم مزین نموده و به رحمت و بخشایش خویش قرین سازد. و این رساله را برای والدین مُشفق و مهربانم، اساتذه‌ی بزرگوار، مشایخ عظام و خصوصاً حضرات علمای دیوبند رحمهم‌الله و جدّ مکّرمم عارف بالله، مُحی‌السُنة و قامع‌البدعة، فقیه جلیل‌القدر حضرت مولانا رحمت‌الله مشهور به ایشان آخوند قدس الله سره العزیز متوفای ۱۱۹۴ هجری قمری، مدفون در گورستان بُحبُوحه‌ی ولسوالی دهدادی ولایت بلخ، صدقه‌ی جاریه قرار دهد. آمین

تازه خواهی داشتن گر داغ‌هایی سینه را

گاه گاهی باز خـوان این دفتر پارینه را

وَصَلَّی اللهُ تَعَالیٰ عَلیٰ خَیْرِ خَلْقِهٖ سَیِّدِنَا وَسَنَدِنَا وَمَوْلانَا مُحَمَّدِ ٍ الْمُصْطَفیٰ ﷺ وَعَلیٰ اٰلِهٖ وَصَحْبِهٖ وَأَتْبَاعِهٖ أَجْمَعِیْنَ.

خادم طلبه‌ی دارالعلوم دیوبند

بسم‌الله «یادگار» بلخی

مقدمه‌ی مؤلف

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِدِ الْمُرْسَلِينَ وَعَلَى آلِهِ وصَحْبِهِ اجْمَعِينَ.

در هنگام برگزاری اجلاس صدساله دارالعلوم دیوبند مشورت بر این شد که تذکره‌ی مختصر اکابر دیوبند چاپ و نشر گردد و این خدمت را به این خاکسار (مولانا مفتی محمد ظفیرالدّین «مفتاحی»رحمه الله) سپُردند.

حسب اصرار و مشورت محترم مولانا ازهر شاه قیصر و حُکم صاحب زاده‌ی محترم مولانا محمد اسلم صاحب قاسمی زِیْدَ مَجْدُهُ ناظم اعلی اجلاس صدساله به عجله‌ی تمام در چند روز حالات مختصر و اجمالی اکابر دیوبند را با رجوع به چند کتاب جمع‌آوری کردم و از اینکه تأکید اختصار نهایت زیاد بود، از این‌رو آن‌چنان‌که تمام گوشه‌های زندگانی بزرگان دیوبند را روشنی انداخته می‌شد، متأسفانه که نشد.

در اول حالات سرپرستان و اعضای مجلس شورای ابتدائی دیوبند و در ثانی فضلای دارالعلوم دیوبند، آنانی که در دارالعلوم دروس را با ضابطه ختم نموده و فراغت حاصل کردند، آن‌ها را از نگاه سال فراغت ردیف نمودم و افسوس که در این حصه حالات تمامی اکابرین درج نگردید و ان شاء الله در حصه‌ی دوم، بقیه تمام فضلای مشهور شامل خواهد شد.

در این عجاله نهایت مختصر و به‌صورت اجمال، تذکره‌ی مشاهیر دارالعلوم دیوبند تحریر یافته و از مطالعه آن، ان شاء الله معلوم می‌شود که اساتید دارالعلوم، بسیاری از علمای کرام، اولیاء عظام، مُفکرین سیاسی و دیگر اساتذه مدارس دینیه را به خاطر تعلیم و

تربیت در آغوش خود گرفته و با سعی و تلاش خستگی‌ناپذیر، آنان را به نبوغ فکری و عقیدتی رسانیده و هریک آنان صاحب فضل و کمال گردیده و در زندگی خویش خدمات شایان را در عرصه‌های علوم و فنون، کتاب و سنت، اعمال و اخلاق انجام داده و از اثر توجه و محنت آن‌ها، دل و دماغ، ذهن و فکر جامعه‌ی انسانی آبیاری گردیده و بیداری دینی در اجتماع به وجود آمد که این تلاش‌ها بر هیچ‌کسی پوشیده نیست.

در این هیچ شک و شبهه‌ی نیست که: از اثر جدوجهد، درس و تدریس، تصنیف و تألیف، وعظ و تبلیغ، تعلیم و تربیت حضرات اکابرین و علمای دیوبند، در پیکر مرده‌ی زندگی انسان‌ها روح تازه دمیده شد. و یقیناً که اگر وضعیت اجتماعی چنان ادامه پیدا می‌کرد و آن بزرگان با خدمات دینی، تعلیمات اسلامی در آن سرزمین حصه نمی‌گرفتند، به‌زودی تفریق حلال و حرام، جایز و نا جایز، خوب و بَد از بین می‌رفت.

امروزه الحمدلله در قاره‌ی آسیا و سایر کشورهای دنیا، بسیاری از مدارس دینیه، انجمن‌های اصلاحی، ادارات تعلیمی و تصنیفی، خانقاه‌های تزکیه باطن، مجالس وعظ همه و همه ثمره‌ی محنت‌ها و توجهات نفوس قدسیه آن حضرات است.

برای من جای افسوس است که: در فرصت کم و قیود اختصار، نتوانستم تا زندگانی مشاهیر اُمت را از هر زاویه روشنی بیندازم؛ ولیکن شرح این متن ان شاء الله به بسیار زودی غرض مطالعه علاقه‌مندان، چاپ و نشر؛ و در آن زمان خدمات علمای دیوبند به‌طور واضح و مفصل بیان خواهد شد.

دیگر مایه تأسف این حقیر این است که: تنها حالات و زندگانی مرحومان قید صفحات گردید و در حالی‌که به همگان معلوم و هویدا است که: آن عده از بزرگان اُمت که فعلاً در قید حیات‌اند همه و همه مُفسرین، مُحدثین، مُتکلمین، مُبلغین و فقیهان اُمت اسلامی هستند؛ و فیوضات و برکات شان در روی زمین زنده و تابنده و نعره‌ی قال الله و قال الرسول آن‌ها، گوش‌های همه‌ی مسلمین را نوازش می‌کند و از اثر توجهات آنان در دل انسان‌ها نور الهی منوّر و دماغ آن‌ها از لمعات سنت رسول‌الله ﷺ روشن است.

اگرچند در این رساله حالات زندگانی چندین تن از بزرگان به‌طور مختصر و اجمال بیان‌شده، ولی اگر عمیقاً غور نماییم، هر یک از آنان در هر میدان ماهر و کامیاب و از همه‌ی معاصرین ممتاز بودند و اهل دنیا از ایشان بسیار چیزها را آموخته و حاصل کردند.

در خاتمه از الله تبارک‌وتعالی مسئلت می‌نمایم تا این خدمت ناچیز حقیر را به بارگاه بی‌نیازی‌اش قبول نموده و به این حقیر توفیق خدمت بیشتر را عنایت فرماید.

طالب دعاء محمد ظفیرالدّین غُفرله

پنجم ذی‌الحجة سال ۱۳۹۹ هجری قمری

(۱) سند المحدّثین حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله

قاسم العلوم والخیرات، الامام الاکبر، حضرت اقدس مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله[1] در سال ۱۲۴۸ هجری قمری در نانوته[2] به دنیا آمده و دروس ابتدائی را در وطن مألوف خود شروع؛ و سپس به دیوبند سفر و در مکتب مولانا مهتاب علی رحمه‌الله شامل گردیدند. پس از آن در سهارنپور نزد مولانا نواز علی رحمه‌الله تنها کتاب‌های صرف و نحو ابتدائی را خوانده و در سال ۱۲۵۹ هجری قمری به همرای استاذالعلماء حضرت مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه‌الله به دهلی رسیدند؛ و در آنجا کافیه تا اخیر کتاب‌های درسی را در خدمت ایشان درس گرفته و کتاب‌های حدیث را به مشورت حضرت مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه‌الله نزد حضرت مولانا شاه عبدالغنی مجددی دهلوی رحمه‌الله فراگرفتند.

مولانا نانوتوی رحمه‌الله بیعت و خلافت را از نزد سیدالطائفه شیخ العرب والاعجم حضرت مولانا امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله حاصل کردند.

---

۱ – سلسله نسب حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله به ۴۴ واسطه به حضرت قاسم ابن محمد ابن ابی‌بکر صدیق رضی‌الله‌عنه می‌رسد. جدّ هشتم حضرت مولانا نانوتوی رحمه‌الله، جناب حضرت مولانا شیخ محمد هاشم رحمه‌الله که ساکن بلخ شریف بودند، از بلخ روانه هندوستان گردیده و در دربار شاهی منصب حاصل کرده‌اند. مولانا محمد قاسم ابن شیخ اسد علی ابن شیخ غلام بخش ابن محمد بخش ابن شیخ علاءالدین ابن شیخ أبوالفتح ابن شیخ محمد مفتی ابن شیخ عبدالسمیع ابن مولانا شیخ محمد هاشم بلخی رحمهم‌الله.

رجوع کنید: عکسِ احمد، سوانح حیات فخر الإسلام حضرت مولانا محمد احمد صاحب مهتمم خامس دارالعلوم دیوبند، تألیف محمد شکیب قاسمی و محمد نوشاد قاسمی صفحه ۵۰.

۲ – نانوته در جانب غربی دیوبند به فاصله ۱۶ میل موقعیت دارد. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱/ ۱۰۲.

حضرت مولانا نانوتوی رحمه الله پس از فراغت دروس، در مطبعه‌ی حضرت مولانا احمد علی محدث سهارنپوری رحمه الله[1] (مطبعه احمدی) در دهلی به تصحیح کتاب‌ها پرداخته و حسب فرمایش حضرت مولانا احمد علی سهارنپوری رحمه الله در سال ۱۲۶۸ هجری قمری حاشیه‌ی به بخاری شریف نگاشتند که تا اکنون چاپ و نشر می‌گردد[2] و در دیگر مطابع نیز خدمات شایانی را انجام داده‌اند.

بالای سَرش ز هُوشمندی
مــــی‌تافت ستاره‌ی بُلندی

۱ – حضرت مولانا احمد علی محدث سهارنپوری رحمه الله ابن شیخ لطف‌الله رحمه الله ابن شیخ محمد جمیل رحمه الله در سال ۱۲۲۵ قمری در سهارنپور به دنیا آمده و علوم را نزد حضرات مولانا سعادت علی، مولانا مملوک علی نانوتوی، مولانا وجیهه الدین و مولانا وصی الدین رحمهم‌الله حاصل نموده و غرض فراگیری حدیث به مکه‌ی مکرمه رفته و کتب حدیث را نزد حضرت شاه محمد اسحاق دهلوی رحمه الله خواندند. حضرات مولانا محمد قاسم نانوتوی، مولانا سید محمد علی مونگیری، علامه شبلی نعمانی و دیگر علمای نامور احناف رحمهم‌الله ازجمله‌ی تلامیذ ایشان است. حضرت مولانا احمد علی سهارنپوری رحمه الله به‌روز شبه در ششم جمادی‌الاول ۱۲۹۷ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و در گورستان آبائی‌شان قریب عید گاه در سهارنپور دفن خاک گردیدند. اکابر علمای دیوبند ص ۴۰ و حاشیه تاریخ دارالعلوم ۱/ ۱۰۷.

۲ – ابتدای این حاشیه توسط مولانا احمد علی سهارنپوری رحمه الله شروع و بیست‌وچهار یا بیست‌وپنج جزء آن به دست مبارک ایشان تحریر شده و سپس حسب فرمایش آن حضرت، در سال ۱۲۶۸ قمری مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله پنج یا شش جزء حاشیه‌ی باقیمانده بخاری را تکمیل و چاپ نمودند. رجوع کنید: تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱۰۸/۱ و مصباح القاری علامه محمد عمر سربازی رحمه الله ص ۶۴.

مولانا نانوتوی‌ رحمه الله در پهلوی مصروفیت تصحیح کتاب‌ها، تدریس سلسله حدیث را نیز جاری ساخته و در سال ۱۸۵۷ میلادی مطابق ۱۲۷۳ هجری قمری در میدان کارزار گرم به‌خاطر رهایی هندوستان از اشغال متجاوزین انگلیس با عیسویی‌ها و پادُریان[۱] به مقابله برخاستند و در میله‌ی خداشناسی که یکی از بزرگان شاه جهان پور برای تحقیق مذاهب با حضور هندوان، مسیحیان و مسلمانان برپا کرده بود، به‌خاطر برتری دین مبین اسلام، دلایلی در اثبات توحید و رد شرک و تثلیث آورده و همه مجلسیان را حیرت‌زده و قانع کردند.

حضرت مولانا نانوتوی‌ رحمه الله در مقابل اعتراضات و تردید دیانند سرسوتی[۲] تقریر دلپذیر نموده و در ترویج عقد بیوگان در دیوبند سعی بلیغ کردند و در پانزدهم محرم‌الحرام

---

۱ – پادُری، اصطلاحی برای کشیشان مُبَلِّغ مسیحی در کشورهای اسلامی است. واژه پادُر از پرتغالی گرفته شده و به معنای «کشیش و روحانی مسیحی» و هم‌ریشه با father لاتینی است.

۲ – دیانند سرسوتی از رهبران هندو در سال ۱۸۲۴ میلادی در هند تولد گردیده و در سال ۱۸۷۵ میلادی نهضت احیاکننده آیین هندو را به نام آریه سماج (جامعه آریایی) بنیاد نهاد. آریه سماج سریع در هند گسترش یافت و بیشترین مخالفت را با اسلام و مسلمانان داشتند و آنان را دشمن اصلی خود می‌دانستند. دیانند سرسوتی کتابی را به نام ستیارته پرکاش در اعتراض بر دین یهودیت و عیسائیت نگاشت و در ضمن در یک باب آن به انتقاد اسلام پرداخت که این شبهات او، توسط حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله پاسخ داده شد. دیانند سرسوتی در ۱۸۷۸ میلادی انتقادهای خویش را برعلیه اسلام در منطقه ررکی (بخش سهارنپور) در بین عوام پراگنده نمود و هنگامی که مردم آنجا حضرت مولانا نانوتوی رحمه الله را به پاسخ‌گویی دعوت کردند، دیانند ناگزیر به میرتهـ رفت و چون حضرت مولانا رحمه الله برای گفتگو با وی به میرتهـ شتافتند، وی جرئت نیافت با آن حضرت رحمه الله دیدار کند ← (حاشیه باقیمانده در صفحه‌ی بعدی)

سال ۱۲۸۳ هجری قمری دارالعلوم دیوبند را با امداد اساتید و احباب تأسیس نموده و در دور اول دارالعلوم درس حدیث را شروع کردند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از تأسیس دارالعلوم دیوبند، مدرسه‌ی منبع‌العلوم گُلاوتهی، مدرسه‌ی شاهی‌آباد، مدرسه‌ی قاسمیه نگینه و دیگر مدارس را بنا کرده و به مدارس اصول هشت‌گانه تجویز فرمودند که قرار ذیل است:

۱. مخارج از کمک و تعاون مسلمانان جمع‌آوری گردد.
۲. امداد دولت گرفته نشود.
۳. در تغذیه طلاب هرچه بیشتر توجه شود.
۴. مُشاوران باید همیشه به بهبودی و انتظام مدرسه توجه نمایند و از لجاجت کردن بر آرایِ شخصی خود اجتناب ورزند.
۵. کتاب‌ها از اول تا اخیر خوانده شود.
۶. اساتذه متحد و هم‌مشرب باشند؛ و مانند علمای زمانه خودبین و در پی دیگران نباشند.
۷. دخالت دولت و یا امرای دیگر، بسیار مضر و موجب زیان مدرسه است. (از این‌رو از مداخله آن‌ها جلوگیری گردد).
۸. کمک مالی از کسانی اخذ گردد که از این اعانت خود، اراده‌ی ریاء و تظاهر نداشته باشند.

← (باقیمانده حاشیه صفحه‌ی قبلی) و از مناظره با ایشان خودداری کرد. دیانند سرسوتی بالآخره توسط یک زن بدکاره با غذا مسمُوم و در سال ۱۸۸۴ میلادی زندگی را پدرود گفت. رجوع کنید: دائرةالمعارف فارسی و فرهنگ دهخدا.

حضرات شیخ‌الهند محمودالحسن دیوبندی، مولانا احمد حسن محدث امروهی، مولانا فخرالحسن گنگوهی، مولانا منصور علی مرادآبادی، مولانا رحیم الله بجنوری رحمهم‌الله و مانند این‌ها بسیاری از علماء شاگردان ایشان هستند.

«آب حیات»، «مصابیح التراویح»، «تقریر دلپذیر»، «مکتوبات قاسمی»، «انتصار الاسلام»، «حجة الاسلام»، «هدیة الشیعه»، «جواب ترکی به ترکی» و غیره از تصانیف ایشان است که مطالعه آن باعث ضیایی چشم و قوت قلب انسان می‌گردد.[۱]

حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله (به عمر ۴۹ سالگی به‌روز پنجشنبه وقت نماز ظهر) در چهارم جمادی‌الاول سال ۱۲۹۷ هجری قمری وفات نمودند و مزار مبارک شان در قبرستان قاسمی در شمال دارالعلوم دیوبند است و این گورستان با مرقد منور ایشان بنا و به نام خود آن حضرت مسما گردید.

به‌منظور مطالعه بیشتر زندگانی حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله به کتاب‌های «سوانح قاسمی»، «انوار قاسمی» و «حضرت نانوتوی ایک مثالی شخصیت» («حالات طیب»، «بانی دارالعلوم دیوبند»، «قاسم العلوم والخیرات») رجوع کنید.

---

۱ – تصنیفات دیگر حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله این‌هاست: (۱) اَلأجوِبَةُ الکَامِلة فی اَلأسوِلَةُ الخَامِلة. (۲) أجوبه‌ی أربعین ردّ روافض. (۳) تصفیة العقاید. (۴) قبله نما. (۵) تحفة الحمیه. (۶) مباحثه شاه‌جهان‌پور. (۷) جمال قاسمی. (۸) توثیق الکلام. (۹) فرائد قاسمیه. (۱۰) تحذیر الناس من انکار اثر ابن عباس. (۱۱) شهادت امام حسین.

(۲) قطب‌الإرشاد فقیه اُمت حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله

امامِ ربّانی، أبی‌حنیفه‌ی ثانی، فخرالمُحدثین، رأس‌الفُقهاء، شیخ‌المشایخ حضرت حافظ مولانا أبی‌مسعود رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله[1] به‌روز شنبه ششم ذی‌القعدة‌الحرام سال ۱۲۴۶ هجری قمری در قصبه‌ی گنگوه[2] به دنیا آمده و قرآن شریف را در همان‌جا خوانده؛ و پس از آن با مامای شان (مولانا محمد تقی رحمه‌الله) به کر نال سفر و کتاب‌های فارسی را (از نزد مولانا عنایت و مولانا محمد تقی رحمهماالله) درس گرفته و در نزد مولوی محمد بخش رام‌پوری رحمه‌الله کتاب‌های صرف و نحو را فراگرفتند.

حضرت مولانا گنگوهی رحمه‌الله در سال ۱۲۶۱ هجری قمری به خدمت حضرت مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه‌الله در دهلی رسیده و تا سال ۱۲۶۷ هجری قمری، به همرای قاسم العلوم والخیرات مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله تمام کتاب‌های درسی را به اتمام رسانیده و حسب هدایت استاد مبارک شان، کتاب‌های حدیث را نزد حضرت مولانا عبدالغنی مجددی دهلوی رحمه‌الله خواندند (و به عمر ۲۱ سالگی تمام علوم و فنون را تکمیل نموده و به وطن مألوف برگشته و با دختر مامای شان مولانا محمد تقی رحمه‌الله عقد نکاح کردند).

---

۱ – والد ماجد مولانا گنگوهی رحمه‌الله جناب مولانا هدایت احمد رحمه‌الله از علمای جیّد عصر خویش و از خلفای مجاز شاه غلام علی مجددی نقشبندی رحمه‌الله در دهلی بودند. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱ / ۱۲۶.

۲ – گنگوه از توابع سهارنپور تقریباً در ۳۳ میلی جنوب در ۱۶ کیلومتری سهارنپور و در ۱۳ کیلومتری تهانه بهون واقع‌شده که به نام پادشاه قدیم هندوستان راجا گنگ منسوب است. این محل به اعتبار موجودیت مزار گهربار حضرت شیخ‌المشایخ عبدالقدوس گنگوهی رحمه‌الله از شهرت تاریخی برخوردار است. حاشیه تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱۲۶/۱.

حضرت مولانا گنگوهی رحمه‌الله بیعت و خلافت را از نزد سیدالطائفه شیخ العرب والاعجم حضرت حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله حاصل؛ و روانه‌ی گنگوه شده و حجره‌ی شریف شیخ‌المشایخ حضرت شیخ عبدالقدوس گنگوهی رحمه‌الله[1] را (مجدداً) آباد نموده و سلسله‌ی درس و تدریس را شروع کردند.

پس از آغاز دروس توسط حضرت مولانا گنگوهی رحمه‌الله طلاب و تشنه‌گان علم از مناطق دُور، دُور جهت فراگیری کتاب‌های حدیث می‌آمدند و تقاریر درسی‌شان «لامعُ

---

۱ – امام همام، شمس‌العارفین، سلطان‌التارکین شیخ‌المشایخ حضرت شیخ عبدالقدوس گنگوهی ابن شیخ اسماعیل ابن شیخ صفی‌الدین ابن نصیرالدین ابن نظام‌الدین گنگوهی حنفی چشتی صابری رحمه‌الله از خلفای بزرگ شیخ محمد عارف ابن حضرت شیخ احمد عارف رحمهم‌الله و از مشاهیر مشایخ هند و از اولاد امام اعظم ابوحنیفه رحمه‌الله است.

آباء و اجداد ایشان از ولایت غزنی بودند و یکی از اجدادشان به نام نظام‌الدین در عهد سلطان علاءالدین خلجی از غزنی به هندوستان رفته آنجا مسکن گزین شدند. کتب (۱) انوارالعیون، (۲) شرح عوارف، (۳) بحرالانشعاب، (۴) مظهرالعجائب، (۵) اسرارالعجائب و غیره از تصانیف ایشان است.

حضرت شیخ رحمه‌الله از روحانیت شیخ احمد عبد الحق رودلوی رحمه‌الله مستفید و مستفیض گردیده و حضرات شیخ جلال‌الدین تهانیسری بلخی، شیخ بهورا، شیخ عبدالغفور اعظم‌پوری، شیخ عبدالستار سهارنپوری و غیره رحمهم‌الله از خلفای ایشان هستند.

حضرت شیخ رحمه‌الله در بیست و چهارم جمادی‌الآخر به‌روز سه‌شنبه سال ۹۴۴ و به قولی ۹۴۵ هجری قمری به دارالبقا شتافتند و مزار مبارک شان با احفاد و اسباط شان در گنگوه است.

رجوع کنید: تذکره اکابر گنگوه (اردو) ص ۵۱، سفینةُ الاولیاء ص ۱۰۱، خُم خانه‌ی تصوف (اردو) ص ۲۵۵، حالات و خدمات مشائخ چشتیه صابریه (اردو) ص ۹۵ و رود کوثر (اردو) ص ۷۳.

الدّرارِی شرح جامع صحیح البخاری»[۱] و «الکوکب الدّری» تقاریر ترمذی، توسط حضرت مولانا محمد یحیی کاندهلوی رحمه الله[۲] جمع‌آوری شده و به سعی و اهتمام برکةالعصر حضرت مولانا محمد زکریا کاندهلوی رحمه الله چاپ و نشر گردیده است.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۸۵۷ میلادی مطابق ۱۲۷۳ قمری در جنگ آزادی هندوستان از چنگال عناصر انگلیس و افراد مزدور ایشان شرکت کرده (و در ایام جهاد

---

۱ – نگارش و تحریر افادات و تقاریر، نخست از زمان حضرت امام الفقهاء مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله آغازشده است که این کار توسط بسیاری از شاگردان ایشان انجام‌گرفته است و ازجمله‌ی آن می‌توان به کتاب «لامع الدراری» اشاره نمود. مصباح القاری از علامه محمد عمر سربازی رحمه الله ص ۵۹

تقاریر بخاری شریف حضرت شیخ‌المشایخ مولانا گنگوهی رحمه الله توسط حضرت مولانا شیخ محمد یحیی کاندهلوی رحمه الله برادر مولانا الیاس کاندهلوی رحمه الله بانی جماعت و تبلیغ و والد بزرگوار شیخ زکریا کاندهلوی رحمه الله به زبان اردو جمع‌آوری شده بود. سپس حضرت شیخ زکریا کاندهلوی رحمه الله با جد و جهد بسیار، آن را به عربی ترجمه نموده و باکمی اضافات و حذف و تحریر حواشی و تعلیقات در مدت دوازده سال در ده جلد طبع نمودند. بسم الله «یادگار» بلخی.

۲ – حضرت مولانا یحیی کاندهلوی رحمه الله ابن مولانا اسماعیل رحمه الله در سال ۱۲۸۷ هجری قمری در کاندهله به دنیا آمده و پس از تکمیل تعلیمات، در شوال‌المکرم سال ۱۳۱۱ هجری قمری دوره‌ی حدیث را نزد امام ربانی شیخ‌المشایخ قطب‌الارشاد حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله به اتمام رسانیده و به دست حق‌پرست مولانا گنگوهی رحمه الله بیعت و در حضور ایشان تمام مراحل سلوک و تصوف را طی نمودند. ایشان تقاریر استاد و مرشد بزرگوار شان را، تقاریر بخاری شریف را به نام «لامعُ الدّراری شرح جامع صحیح البخاری» و تقاریر ترمذی شریف را به نام «الکوکب الدری» جمع‌آوری نموده و هر دو به زیور طبع آمده است. حضرت مولانا رحمه الله در ۱۳۳۴ هجری قمری وفات نموده و به دیار ابدی شتافتند.

رجوع کنید: تذکره اولیائی دیوبند صفحات ۲۵۳ تا ۲۶۰.

منصب قضا را به عهده داشته و واقعات شهامت و دلاوری های شان مشهور و به کتاب‌ها مسطور است) و به خاطر (قیام در مقابل انگلیس‌ها) شش ماه در محبس قید گردیدند.

حضرت شیخ گنگوهی رحمه‌الله پس از وفات حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله در چهارم جمادی‌الاول سال ۱۲۹۷ هجری قمری سرپرست دارالعلوم انتخاب؛ و سپس در سال ۱۳۱۴ هجری قمری سرپرستی مظاهرالعلوم سهارنپور را نیز به عهده گرفتند و از ایشان تصانیف متعدد[۱] به یادگار مانده است.

حضرات مولانا عبدالغفار مئوی اعظمی، مولانا محمد یحیی صاحب کاندهلوی، مولانا ماجد علی صاحب جونپوری رحمهم‌الله و غیره از علماء شاگردان ایشان هستند.[۲]

---

۱ – چهارده تصانیف حضرت شیخ رحمه‌الله قرار ذیل است:

(۱) فتاوی رشیدیّه، (۲) سبیلِ‌الرّشاد، (۳) هدایة‌الشّیعه، (۴) زُبدةُ المنَاسِک، (۵) فیصلة الاعلام فی دارالحرب و دارالاسلام، (۶) لطائف رشیدیه، (۷) هدایة المُعتدی فی قراءة المقتدی، (۸) القُطوف الدانیة فی تحقیق الجماعة الثانیة، (۹) الحق الصّریح فی اثبات التراویح، (۱۰) فتاوای مولد شریف، (۱۱) ردُّ الطُّغیان فی اوقاف القُرآن، (۱۲) الرأی النجیح فی عدد رکعات التراویح، (۱۳) اَوثق العری فی تحقیق الجمعة فی القُری، (۱۴) فتاوای احتیاط الظهر.

رجوع کنید: به تألیفات رشیدیه چاپ اداره اسلامیات لاهور.

۲ – بزرگان دیگر مانند: (۱) شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندی، (۲) مولانا خلیل احمد سهارنپوری، (۳) مولانا عبدالرحیم لاجپوری، (۴) شیخ‌الإسلام مولانا سید حسین احمد مدنی، (۵) مولانا مظهر نانوتوی، (۶) مولانا قاری محمدابراهیم بنگالی، (۷) مولانا قمر الدین سهارنپوری و غیرهم رحمهم‌الله ازجمله‌ی خلفاء و فیض‌یافته‌گان ایشان هستند.

حضرت مولانا گنگوهی رحمه‌الله در نهم جمادی‌الثانی سال ۱۳۲۳ هجری قمری، پس از اذان نماز جمعه (به عمر ۷۸ سالگی) داعی اجل را لبیک گفته و به رحمت ایزدی پیوستند و در قصبه‌ی گنگوه، در یک باغ دفن خاک گردیدند.

به‌منظور تفصیل بیشتر به کتاب «تذکرة الرشید»[۱] رجوع کنید.[۲]

۱ – کتاب «تذکرة الرشید» سوانح قدوة العُلماء، زبدة الفُقهاء، فخر المحدثین، قطبُ العَالم حضرت اقدس مولانا الحاج الحافظ رشید احمد گنگوهی قدس الله سره العزیز در دو جلد، توسط حضرت مولانا محمد عاشق الهی میرتهی نور الله مرقده تحریر گردیده و به زیور طبع آراسته شده است. «یادگار» بلخی.

۲ – همچنان به‌خاطر مطالعه حیات حضرت مولانا گنگوهی رحمه‌الله به کتاب آتی‌الذکر رجوع کنید: (۱) مولانا رشید احمد گنگوهی حیات اُور کارنامی، تألیف مولانا اسیر ادرَوی صاحب، (۲) تذکره اکابر گنگوه، تألیف مولانا مفتی خالد سیف‌الله صاحب قاسمی. (۳) تذکره اولیائی دیوبند، تألیف حافظ سید محمد اکبر شاه بخاری، (۴) تذکره اکابر دیوبند، تألیف حافظ سید محمد اکبر شاه بخاری، (۵) اکابر دیوبند کا زاهدانه زندگی، (۶) اکابر کا مقام تواضع، تألیف مولانا محمد صادق آبادی، (۷) تاریخ دارالعلوم دیوبند جلد دوم، تألیف سید محبوب رضوی، (۸) دارالعلوم اُور دیوبند کی تاریخی شخصیات، تألیف مولانا خورشید حسن قاسمی، (۹) عشق رسول اُور علمای دیوبند، تألیف ابوطلحه محمد اظهار الحسن محمود، (۱۰) علمای دیوبند کی واقعات و کرامات، تألیف حافظ مؤمن خان عثمانی.

(۳) حضرت مولانا ذوالفقار علی دیوبندی رحمه الله

حضرت مولانا ذوالفقار علی رحمه الله[1] در سال ۱۲۴۷ هجری قمری در دیوبند به دنیا آمد، و در دانشگاه دهلی از نزد مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه الله (و مولانا مفتی صدرالدین دهلوی رحمه الله) و دیگر علمای معاصر شان علم حاصل کرده و پس از تکمیل دروس مدرسه و فراغت از آنجا، در دانشگاه بریلی به حیث پروفیسور تقرر حاصل کرده و چند سال بعد، به صفت تفتیش مدارس ابتدائی تعیین گردیدند.

حضرت مولانا رحمه الله در زبان عربی و فنون ادب، مهارت کامل داشته و علوم مغربی را نیز واقف بودند و به کتاب‌های دیوان حماسه، دیوان مُتَنَبِی و سبعه معلقات شروح اردو نگاشته که همه به زیور طبع آمده و مورد استفاده‌ی علماء قرارگرفته است.

حضرت مولانا رحمه الله بر علاوه‌ی کتاب‌های فوق، کتاب‌های دیگر همچون: «تذکرةالبلاغة» و «تسهیل‌الحساب» را تصنیف نموده است.[2] ایشان در سال ۱۳۰۷ هجری قمری به‌منظور تعارف دارالعلوم دیوبند کتابی را به نام «الهدیة السنیة فی ذکر المدرسة

---

۱ – حضرت مولانا ذوالفقار علی ابن فتح علی حنفی دیوبندی رحمه الله والد ماجد حضرت شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندی رحمه الله و برادر حضرت مولانا مهتاب علی صاحب رحمه الله است. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱ / ۱۲۳.

۲ – تصانیف دیگر حضرت مولانا رحمه الله این‌ها است: (۱) تسهیل الدّراسة، (۲) تسهیل البیان، (۳) عطر الورده (۴) الإرشاد. رجوع کنید: ایک هفته شیخ‌الهند کی دیس میں، تألیف مولانا الله وسایا صاحب مدظله.

الاسلامیة الدیوبندیة» تحریر نموده و حضرت مولاناؒ از بنیان‌گذاران دارالعلوم به شمار می‌آیند.

حضرت مولانا ذوالفقار علیؒ در روز دوشنبه پانزدهم رجب‌المرجب سال ۱۳۲۲ هجری قمری به عمر هشتادوپنج سالگی وفات کرده و در قبرستان قاسمیه در پهلوی حضرت مولانا نانوتویؒ جانب شرق مرقد آن حضرت به خاک سپرده شدند و در پهلوی چپ شان حضرت مولانا محمد احسن نانوتویؒ[۱] دفن هستند. چنانچه حضرت مولانا فضل الرحمن صاحب عثمانیؒ در این شعر، خوابگاهشان را معین کرده است.[۲]

هان بخسب آسوده‌تر مابین دو یارانِ خویش

قاسم بَزم مـــــــــودّت، احسن شایسته خُو

---

۱ – حضرت مولانا محمد احسنؒ ابن حافظ لطف علیؒ تقریباً در سال ۱۲۴۱ هجری قمری در نانوته چشم به جهان گشوده و پس از حفظ قرآن در نزد والد ماجدشان، علوم ابتدائی را در وطن مألوف حاصل کرده و به دهلی نزد مولانا مملوک علی نانوتویؒ سفرکرده و کسب علوم نمودند. حضرت مولاناؒ در نزد حضرات مولانا شاه عبدالغنی مجددی دهلوی، مولانا مملوک علی نانوتوی، مولانا احمدعلی سهارنپوری و مولانا سبحان بخش رحمهم‌الله کتب حدیث را آموختند. مولاناؒ پس از انجام خدمات دینی در هنگام قیام در نانوته احسن المدارس را بنیاد گذاشته و به تدریس مشغول گشتند. حضرت مولاناؒ، در سال ۱۳۱۲ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و در قبرستان قاسمی دفن گردیدند.

رجوع کنید: مولانا محمد احسن نانوتوی، مؤلفه‌ی محمد ایوب قادری.

۲ – به منظور تفصیل بیشتر حیات حضرت مولاناؒ به کتاب «نُزهة الخواطر و بَهجَة المسامع و النواظر» جلد هشتم شیخ ۱۳۷، تألیف حضرت مولانا عبدالحی حسنیؒ رجوع کنید.

(٤) حضرت مولانا فضل الرحمن عثمانی دیوبندی رحمه‌الله

حضرت مولانا فضل الرحمن عثمانی رحمه‌الله[۱] در قصبه‌ی دیوبند به دنیا آمده و در شهر دهلی از نزد حضرت مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه‌الله علم حاصل کرده و از جمله‌ی بنیان‌گذاران دارالعلوم دیوبند و در تمام عمر از اعضای مجلس شورای دارالعلوم دیوبند بوده؛ و ایشان به حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله عقیدت و محبت خاص داشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در ادب عربی، فارسی، در فن شعر و در استخراج ماده‌ی تاریخ، مهارت تام داشته و در این موارد از کمال و نبوغ فکری برخوردار بودند.

حضرت ایشان رحمه‌الله مدتی در محکمه تعلیم دولتی به صفت معاون بازرس ایفای وظیفه نموده و در شهرهای بریلی، بجنور و سهارنپور بود و باش کرده و در سال ۱۸۵۷ میلادی در بریلی مقیم بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله به دست حضرت قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله بیعت و تزکیه باطن نمودند.

مولانا فضل الرحمن عثمانی رحمه‌الله در سوم جمادی‌الاول سال ۱۳۲۵ هجری قمری وفات کرده و مشاهیر اهل علم و فضل و کمال، حضرات مولانا مفتی عزیز الرحمن عثمانی مفتی اول دارالعلوم دیوبند، مولانا حبیب الرحمن عثمانی مهتمم دارالعلوم دیوبند، مولانا شبیر

---

۱ – حضرت مولانا فضل الرحمن عثمانی رحمه‌الله از نسل حضرت خلیفه‌ی راشد عثمان ابن عفان رضی‌الله‌عنه هستند. اکابر علمای دیوبند، تألیف حافظ محمد اکبر شاه بخاری رحمه‌الله ص ۸۹

احمد عثمانی صدر مهتمم دارالعلوم دیوبند، مولانا مطلوب الرحمن عثمانی، سعید الرحمن عثمانی، بابو فضل حق عثمانی رحمهم‌الله فرزندان شان هستند.

حضرت مولانا مفتی عتیق الرحمن عثمانی‌رحمه‌الله از جمله‌ی اعضای مجلس شورای دارالعلوم دیوبند، نواسه شان از دختر بزرگ مولانارحمه‌الله بودند؛ و دختر دیگری حضرت مولانارحمه‌الله از جمله‌ی اهل علم و در زمان خود از افراد ممتاز بودند. فرزند آن بی‌بی، حضرت مولانا مطلوب الرحمن‌رحمه‌الله ترک تدریس و ملازمت کرده و به ارشاد و بیعت مسلمانان اشتغال داشتند و هزاران نفر به دست حق‌پرست ایشان اصلاح گردیدند.

در رُو داد سال ۱۳۲۵ هجری قمری در مورد مولانا فضل الرحمن صاحب عثمانی‌رحمه‌الله چنین آمده است:

«مولانا فضل الرحمن صاحب‌رحمه‌الله از جمله‌ی اعضای پاک دارالعلوم بودند که به دستان متبرک ایشان، ابتدای مدرسه شروع گردیده بود. حضرت مولانارحمه‌الله تمام عمر عزیز را به خدمت گذاری، خبرگیری، جان‌نثاری و خیرخواهی صرف نمودند. ایشان در هر حالت با دل و جان به جدوجهد، سعی و جان‌فشانی در معاملات مدرسه سرگرم بوده و در امورات مدرسه همیشه از احتیاط، دیانت داری، راست بازی و انجام بینی کار می‌گرفتند».

(۵) حضرت حاجی سید محمد عابد دیوبندی رحمه‌الله

حضرت حاجی صاحب مولانا سید محمد عابد رحمه‌الله در سال ۱۲۵۰ هجری قمری در قصبه‌ی دیوبند، به عالم هستی پا نهاده و دروس ابتدائی را در همان‌جا حاصل و جهت تحصیل علوم دینیه به دهلی سفر کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت از تحصیل علوم، اشتیاق تصوف دامن‌گیر حال شان گردیده و از بزرگان متعدد، خلعت خلافت حاصل کردند.[۱]

حضرت مولانا رحمه‌الله از حضرت حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله[۲] اجازت یافته و مدت هفت سال در مسجد چَهّت در حضور ایشان اقامت کرده و ابتدای بنای دارالعلوم از همین‌جا بود.

---

۱ – حضرت حاجی صاحب رحمه‌الله ابتدا از حضرت میا جی کریم بخش رامپوری صابری رحمه‌الله به خلافت ممتاز گردیده و سپس از حضرت مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله جامه‌ی خلافت به تن پوشیده و به تربیه مریدان و سالکان پرداختند. تذکره اولیائی دیوبند صفحه ۱۵۱.

۲ – حضرت شیخ العلماء، سید العرفاء، حجة الله فی زمانه و آیة الله فی اوانه، شیخ‌المشایخ الحاج الحافظ الشاه محمد امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله در ۲۲ صفرالمُظفّر ۱۲۳۳ قمری در نانوته از توابع سهارنپور به دنیا آمده و سلسله نسب شان از جانب عارف بالله حضرت ابراهیم ابن أدهم بلخی رحمه‌الله به حضرت سیدنا عمر ابن خطاب رضی‌الله‌عنه می‌رسد. حضرت شیخ رحمه‌الله علوم ظاهری را نزد حضرات مولانا رحمت علی تهانوی، مولانا محمد قلندر محدث جلال‌آبادی، مولانا عبدالرحیم رحمهم‌الله فراگرفته و مثنوی معنوی مولانای بلخ رحمه‌الله را نزد مولانا عبدالرزاق جهنجهانوی رحمه‌الله خواندند.

(حاشیه باقیمانده در صفحه‌ی بعدی) ←

حضرت حاجی صاحب رحمه‌الله به ذکر و وظایف پابندی بسیار داشتند و (در فن عملیات و) اخذ تعویذات، رجوع عامه‌ی مردم به ایشان در آن زمان به کثرت بود.

(در مناقب حضرت مولانا رحمه‌الله نقل‌شده است که: مدت سی سال تکبیر أُولی و مدت هفت سال نماز تهجد شان فوت نگردیده بود).[1]

حضرت حاجی صاحب رحمه‌الله از بنیان‌گذاران دارالعلوم دیوبند بوده و حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله ایشان را بسیار تعظیم و تکریم می‌نمودند.

← (باقیمانده حاشیه صفحه‌ی قبلی)

حضرت شیخ‌المشائخ رحمه‌الله در سن هجده‌سالگی به دست حضرت مولانا نصیرالدین نقشبندی رحمه‌الله بیعت کرده و سپس به دست حق‌پرست حضرت شیخ نور محمد جهنجهانوی چشتی صابری رحمه‌الله بیعت نموده و مراتب سلوک را به اتمام رسانیدند. حضرات مولانا رحمت‌الله کیرانوی، مولانا محمد قاسم نانوتوی، مولانا رشید احمد گنگوهی، مولانا خلیل احمد سهارنپوری، مولانا اشرف علی تهانوی رحمهم‌الله و غیره اکابرین از مریدان ایشان هستند.

حضرت حاجی صاحب رحمه‌الله به عمر هشتادوچهار سالگی در سال ۱۳۱۷ قمری از دار فناء به دار بقاء رحلت نمودند و مزار مبارک شان در قبرستان جنت‌المعلی در مکه‌ی معظمه است.

به خاطر تفصیل بیشتر زندگانی حضرت شیخ‌المشایخ مولانا امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله به کتاب‌های «انعام الله فی تذکره امداد الله» و «امداد المشتاق إلی اشرف الاخلاق» رجوع کنید.

۱ – تذکره اولیائی دیوبند صفحه ۱۵۳.

حضرت مولانا سید محمد عابد رحمه الله به‌منظور بنای مدرسه‌ی دارالعلوم دیوبند، از همه اول‌تر کمک و معاونت مالی کرده و از دوستان و احباب خویش نیز کمک‌ها را جهت ترقی دارالعلوم دریافت نمودند.

جناب مولانا رحمه الله سه مراتب اهتمام دارالعلوم دیوبند را، مرتبه‌ی اول از یوم التأسیس سال ۱۲۸۳ تا ۱۲۸۴ هجری قمری، مرتبه‌ی دوم از سال ۱۲۸۸ تا ۱۲۸۸ هجری قمری و مرتبه‌ی سوم از سال ۱۳۰۶ تا ۱۳۱۴ هجری قمری عهده‌دار گردیده بودند و در اعمار مسجد جامع دیوبند، سهم به سزایی داشتند.

حضرت حاجی صاحب رحمه الله در روز پنجشنبه بیست و هفتم ذی‌الحجة‌الحرام سال ۱۳۳۱ هجری قمری به عمر ۸۱ سالگی وفات یافته (و در روز جمعه بیست و هشتم ذی‌الحجة‌الحرام) در دیوبند دفن گردیدند.

برای تفصیل بیشتر به «تذکرة العابدین» رجوع کنید.

(٦) حضرت مولانا رفیع الدّین دیوبندی رحمه‌الله

حضرت مولانا رفیع الدّین رحمه‌الله[1] در سال ۱۲۵۲ هجری قمری به جهان هستی، پیدا شده و از خلفای مشهورِ شیخ‌الشیوخ حضرت مولانا شاه عبدالغنی مجددی محدث دهلوی رحمه‌الله و از اولیای کاملین بودند (و استاد مبارک شان حضرت شاه عبدالغنی مجددی دهلوی رحمه‌الله به مولانا رفیع الدّین رحمه‌الله فخر و مباهات می‌کردند).[2]

حضرت مفتی عزیز الرحمن عثمانی رحمه‌الله (و حضرت مولانا سید مرتضی حسن چاندپوری رحمه‌الله) از خلفای ممتازِ ایشان بودند.

ایشان دو مرتبه به مسند اهتمام دارالعلوم دیوبند، مرتبه‌ی اول سال ۱۲۸۴ و ۱۲۸۵ هجری قمری و مرتبه‌ی دوم از سال ۱۲۸۸ تا ۱۳۰۶ هجری قمری فایز گشتند؛ و جمله مدت خدمت شان در این مقام ۱۹ سال بود. (حضرت مولانا رفیع الدین رحمه‌الله در ترقیات معنوی و تربیت دارالعلوم دیوبند همانند مولانا محمد قاسم نانوتوی و مولانا رشید احمد گنگوهی رحمهماالله سهم و حصه‌ی به سزایی داشتند).

---

۱ - والد ماجد مولانا رفیع الدّین رحمه‌الله، حضرت مولانا فریدالدین دیوبندی رحمه‌الله از علمای جیّد و از نسل حضرت عثمان غنی رضی‌الله‌عنه بودند. اکابر علمای دیوبند ص ۳۷.

۲ - حضرت مولانا رفیع الدین رحمه‌الله از شیخ‌الطائفة مولانا امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله نیز کسب فیض نموده است. اکابر علمای دیوبند ص ۳۷ و تذکره اولیائی دیوبند ص ۱۴۸.

ابتدای عمارت نُو دره[1] در زمان ایشان به سعی و اهتمام آن جناب بنا شد و در سال ۱۲۹۲ هجری قمری در هنگام عمارت بنیاد آن، حضرت خاتم‌الانبیاء محمد مصطفی ﷺ را به خواب دیدند که آن حضرت ﷺ تشریف‌فرما گردیده و فرمودند که: این احاطه بسیار مختصر است.

پس از این سخن به نفس نفیس خود شان، عصایی مبارک را گرفته و احاطه را نشانی کرده (نقشه کشیدند) و فرمودند: که این (محل) را عمارت ساخته (و مطابق نقشه کشیده شده آباد نمایید)، صبح برخاسته و دیدند که نشانات (آن حضرت ﷺ) موجود بود و به همان اساس بنیاد را بلند کردند.

مولانا رحمه الله در سال ۱۳۰۶ هجری قمری به‌قصد هجرت به مدینه‌ی منوره تشریف بُردند و مدت دو سال در آنجا سکونت و در سال ۱۳۰۸ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به رحمت ایزدی پیوستند و در جنت‌البقیع دفن خاک گردیدند.

---

۱ - حضرت نبی کریم ﷺ در عالم رویاء برای مولانا رفیع الدین دیوبندی رحمه الله به خاطر اعمار یک درسگاه نقشه‌ی کشیدند که چگونه‌گی خواب در بالا ذکر گردیده و چندی بعد این خواب متحقق و در سال ۱۲۹۳ هجری قمری اولین سنگ تهداب یک عمارت، در دارالعلوم دیوبند به دستان مبارک حضرت مولانا احمد علی سهارنپوری گذاشته شد؛ و سپس حضرات مولانا محمد قاسم نانوتوی، مولانا رشید احمد گنگوهی، مولانا محمد مظهر نانوتوی رحمهم‌الله نیز در آن تهداب یک، یک خشت را گذاشتند؛ و تمام حاضرین به خاطر بقاء و ترقی دارالعلوم دیوبند با نهایت خشوع و خضوع به بارگاهِ الهی دعا کردند.

این عمارت در دو بخش؛ و هر بخش دارای ۹ دروازه است و از اینرو به نام «نو دره» نام گذاری شده و این مقام دارالعلوم به نام احاطه‌ی مولسری مسما می‌باشد. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱/ ۱۸۳ تا ۱۸۵.

(۷) استاذالعلماء حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه‌الله در سیزدهم صفر المُظفّر سال ۱۲۴۹ هجری قمری در نانوته به دنیا آمده و نام تاریخی شان منظور احمد است. ایشان در سن یازده سالگی از حفظ قرآن عظیم‌الشأن فارغ گشته و به همرای والد ماجد خویش حضرت مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه‌الله[۱] در سال ۱۲۵۹ هجری قمری به دهلی سفرکرده و در آنجا از میزان منشعب الی تمام فنون را تا اخیر، نزد پدر بزرگوار شان حاصل و غرض تعلیم علم

---

۱ – حضرت مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه‌الله از ارشد تلامیذ حضرت مولانا رشیدالدین خان رحمه‌الله و ایشان از شاگردان خاصی حضرت شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمه‌الله بودند. حضرات مولانا احمدعلی سهارنپوری، مولانا ذوالفقار علی، مولانا محمد قاسم نانوتوی، مولانا رشید احمد گنگوهی، مولانا محمد یعقوب نانوتوی، مولانا مظهر نانوتوی، مولانا فضل الرحمن عثمانی، مولانا محمد تهانوی، مولانا عبدالرحمن پانی پتی و غیره رحمهم‌الله ازجملهٔ شاگردانشان بودند. ترجمه سنن ترمذی به زبان اردو از شاهکارهای علمی ایشان است. حضرت مولانا رحمه‌الله یک پسر به نام حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی و دو دختر، یکی در حبالهٔ نکاح حضرت مولانا انصار علی رحمه‌الله پدر بزرگوار مولانا عبدالله انصاری رحمه‌الله (داماد مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله) و دیگری به عقد نکاح حضرت شاه مجید علی رحمه‌الله والد ماجد حضرت مولانا خلیل احمد سهارنپوری رحمه‌الله بودند. حضرت مولانا رحمه‌الله در یازدهم ذی‌الحجةالحرام سال ۱۲۶۷ هجری قمری وفات نموده و در گورستان مهندیان (قبرستان شاه ولی‌الله محدث دهلوی رحمه‌الله)، در دهلی کهنه در فاصله سه متری صحن مسجد مکی به خاک سپرده شدند و در فاصله چهار متری جانب شمالِ مرقدشان، مزار گهربار حضرت مولانا شیخ عبدالعزیز شکربار چشتی رحمه‌الله متوفای ششم جمادی‌الثانی سال ۹۷۵ هجری واقع است. الواح الصنادید حصه اول صفحه ۲۰۸.

حدیث نزد حضرت مولانا شاه عبدالغنی مجددی رحمه‌الله[1] روانه گردیدند و دوره‌ی حدیث را نزد حضرت شاه صاحب مجددی رحمه‌الله فراگرفته و آنچه از کتاب‌های حدیث مانده بود، آن را نزد حضرت مولانا قاسم نانوتوی رحمه‌الله خواندند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در علوم منقول و معقول، ذهن و فکر عالی داشتند؛ و پس از فراغت، در دانشگاه دولتی اجمیر «اجمیر گورنمنت کالج» تقرر حاصل کرده و در این ایام برای شان وظیفه معاون فرماندار پیشنهاد گردید؛ اما حضرت مولانا رحمه‌الله انکار فرمودند.

پس از آن حضرت مولانا رحمه‌الله را به صفت معاون تفتیش در سهارنپور گماشتند و در شورش سال ۱۸۵۷ میلادی مطابق ۱۲۷۳ هجری قمری از ملازمت دولتی استعفا کرده و در میرتهـ[2] در یک چاپخانه به خاطر تصحیح کتاب‌ها ایفای وظیفه می‌کردند. در سال ۱۲۸۳ هجری قمری هنگامی‌که دارالعلوم دیوبند تأسیس گردید، نظر با بصیرت حضرت مولانا

---

۱ – حضرت استاذالمحدثین مولانا شاه عبدالغنی مجددی رحمه‌الله فرزند شاه ابوسعید مجددی رحمه‌الله بودند و حضرت والد ماجدِ شان از خواص شاگردان شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمه‌الله هستند. حضرت شاه عبدالغنی رحمه‌الله بعضی کتب را نزد پدر بزرگوار شان خوانده و سپس نزد حضرت شاه محمد اسحاق دهلوی رحمه‌الله رفته و پس از تکمیل دروس در سال ۱۲۳۵ قمری و پس از هجرت حضرت شاه محمد اسحاق دهلوی رحمه‌الله به حرمین شریفین به جانشینی ایشان سرفراز گشتند. حضرات مولانا محمد قاسم نانوتوی، مولانا رشید احمد گنگوهی، مولانا محمد یعقوب نانوتوی و غیره علمای نامدار رحمهم‌الله، ازجمله‌ی شاگردان ایشان هستند. حضرت شاه صاحب رحمه‌الله به مدینه‌ی منوره هجرت کرده و در سال ۱۲۹۶ هجری قمری ندای حق لبیک گفته و به رحمت ایزدی پیوستند و مرقد منورشان در قبرستان بقیع الغرقد است. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱/ ۹۵.

۲ – میرتهـ یک شهر تاریخی در بهارت، ایالت اترپردیش هندوستان واقع است.

قاسم نانوتوی رحمه الله به‌طرف ایشان متوجه شده و به اشاره‌ی آن جناب در سال ۱۲۹۷ هجری قمری به منصب صدارت تدریس انتخاب و تا آخر حیات به حیث شیخ‌الحدیث در دارالعلوم دیوبند درس حدیث گفتند.

حضرات شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندی، مولانا خلیل احمد سهارنپوری، مفتی عزیز الرحمن عثمانی، مولانا حبیب الرحمن عثمانی (حکیم الاُمت مولانا اشرف علی تهانوی) و غیره کبار علماء رحمهم‌الله از شاگردان ایشان هستند.

حضرت مولانا رحمه الله (در طریقه و سلوک دست ارادت به حضرت شیخ‌الطائفه حاجی امداد الله مهاجر مکی داده؛ و پس از اکمال مراحل سلوک، به خلافت آن جناب سرافراز گردیده و) در تصوف صاحب نسبت بزرگ و همیشه حالت جذبه بر ایشان غالب بوده و کشف و کرامت زیادی از ایشان دیده شده است. ایشان دو بار به زیارت حج بیت‌الله مشرف گردیده و در شعر و شاعری ذوق وافر داشته و در اشعار خویش «گُمنام» تخلص می‌نمودند.

«حالات طیب سوانح حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله»، «مکتوبات یعقوبی» و «بیاض یعقوبی» از تصانیف ایشان است.

حضرت مولانا رحمه الله (تقریباً به ساعت یک بجه شب دوشنبه) سوم ربیع‌الاول سال ۱۳۰۲ هجری قمری در نانوته وفات کرده و در یک باغ، کنار سرک دفن گردیدند. طَيَّبَ اللهُ ثَرَاهُ وَ جَعَلَ الْجَنَّةَ مَثْوَاهُ.

برای تفصیل بیشتر زندگانی حضرت مولانا رحمه الله به کتاب «حیات یعقوب و مملوک» (تألیف پروفیسور انوارالحسن شیرکوتی رحمه الله) رجوع کنید.

(۸) حضرت مولانا ملا محمد محمود دیوبندی رحمه‌الله

حضرت مولانا ملا محمد محمود رحمه‌الله پس از تأسیس دارالعلوم دیوبند، اول‌تر از همه به انتخاب حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله به حیث مدرس دارالعلوم تعیین و از پانزدهم محرم‌الحرام ۱۲۸۳ هجری قمری تا آخرین ایام زندگانی در دارالعلوم به صفت مدرس ایفای وظیفه نموده و حضرت مولانا رحمه‌الله مدرس اول و پس از ایشان، حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه‌الله به حیث مدرس دوم تعیین گردیدند.

حضرت مولانا سید میا اصغر حسین صاحب رحمه‌الله در کتاب حیات شیخ‌الهند، پس از تذکر وفات حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی صاحب رحمه‌الله نوشته است: «دو سال پس (از وفات حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه‌الله) از همه قدیم و با فیض عالم دارالعلوم دیوبند، حضرت ملا محمد محمود صاحب رحمه‌الله وفات یافتند». از این عبارت معلوم می‌شود که وفات حضرت مولانا رحمه‌الله اوایل سال ۱۳۰۴ هجری قمری بوده باشد.

از زندگانی حضرت مولانا رحمه‌الله بیشتر از این چیزی دریافت نشد که مرقوم می‌گشت.

(۹) حضرت مولانا میر باز خان تهانوی رحمه‌الله

حضرت مولانا میر باز خان تهانوی رحمه‌الله در سال ۱۲۵۸ هجری قمری (در قصبه‌ی بهوجپور ضلع مُظفّر نَگر) پای به جهان هستی نهاده و تعلیمات ابتدائی و متوسط را نزد حضرات مولانا محمد ابن احمد الله تهانوی و مولانا محمد مظهر نانوتوی[1] و دیگر اساتید رحمهم‌الله حاصل کرده و در اوایل تأسیس دارالعلوم در سال ۱۲۸۳ هجری قمری جهت تحصیل علوم شامل گردیده و در سال ۱۲۸۴ هجری قمری فراغت حاصل کرده و از جمله‌ی افاضل اولین دارالعلوم دیوبند است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال اول داخله دارالعلوم شرح الوقایة، نورالانوار، شرح عقاید نسفی، مقامات حریری، سبعه معلقه و مسلم شریف را خوانده؛ و در سال دوم در پهلوی

---

۱ - حضرت مولانا محمد مظهر نانوتوی رحمه‌الله ابن حافظ لطف علی رحمه‌الله ابن محمدحسن صدیقی حنفی نانوتوی رحمه‌الله برادر حضرات مولانا محمد احسن نانوتوی و مولانا محمد منیر نانوتوی رحمهماالله در سال ۱۸۲۳ میلادی در نانوته ضلع سهارنپور به دنیا آمده و حفظ قرآن کریم و تعلیمات ابتدائی را نزد والد بزرگوار شان به اتمام رسانیده و راهی دهلی شدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در شهر دهلی، در نزد حضرات مولانا شاه محمد اسحاق محدث دهلوی، مولانا مملوک علی نانوتوی، شیخ صدرالدین دهلوی و شیخ رشیدالدین دهلوی رحمهم‌الله زانوی تلمُذ خَم کرده و دستار فضیلت را به سربستند. ایشان پس از فراغت از تحصیل علوم، در مدرسه مظاهر العلوم به تدریس علوم مشغول گشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در بیست و چهارم ذی‌الحجة‌الحرام به ندای حق لبیک گفته و به دیار ابدی شتافتند.

رجوع کنید: اکابر علمای دیوبند ص ۳۸.

دروس خویش به تدریس کتاب‌ها پرداخته و پس از فراغت، (حسب درخواست مهتمم صاحب) در مدرسه‌ی مظاهر العلوم سهارنپور به حیث مدرس دوم تقرر حاصل کردند.[۱]

حضرت مولانا میر باز خان رحمه الله با شیخ عبدالرحیم سهارنپوری رحمه الله (خلیفه‌ی مجاز شیخ عبدالغفور سواتی المعروف به آخوند صاحب رحمه الله) بیعت کرده و بسیاری علماء از جمله‌ی شاگردان ایشان هستند.[۲]

مولانا میر باز خان رحمه الله در سال ۱۳۲۵ هجری قمری وفات یافتند.

---

۱ - حضرت مولانا میر باز خان رحمه الله در سال ۱۲۸۸ هجری قمری، به خاطر علالت جناب حضرت مولانا محمد مظهر نانوتوی رحمه الله صدرالمدرسین مدرسه مظاهر العلوم سهارنپور، دو بار قائم مقام صدرالمدرسین انتخاب گردیده و انجام‌وظیفه نمودند. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۲۴.

۲ - تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۲۴.

(۱۰) حضرت مولانا فتح محمد تهانوی رحمه الله

حضرت مولانا فتح محمد صاحب تهانوی رحمه الله تعلیمات ابتدائی را حاصل کرده و پس از تأسیس دارالعلوم (در سال ۱۲۸۳ هجری قمری) به دارالعلوم دیوبند آمده و از مختصرالمعانی شروع کرده و بالآخره دروه‌ی حدیث را در دارالعلوم به اکمال رسانیده و سند فراغت را در سال ۱۲۸۵ هجری قمری حاصل کرده و در آن سند چنین درج است که: «در امتحانات سالانه نمره‌ی کامل را حاصل و جایزه دریافت نموده و استعداد کامل، مناسبت تمام، طبع سلیم، فکر صائب، ذهن رسا داشتند. (حضرت مولانا) نیابت را به‌خوبی انجام می‌داد و دارای اخلاق حمیده بوده و از برخورد و رفتار ایشان، همه‌ی مدرسین و مهتمم راضی و هم‌درسان و طُلباء که از نزد وی چیزی می‌آموختند، همه تعریف و توصیف کننده‌گان ایشان بودند».

از متن سند فراغت شان (به وضوح) معلوم می‌شود که ایشان در جریان تحصیل علوم به تدریس طلاب نیز اشتغال داشتند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت در (حوض والی مسجد) در تهانه بهون که این مدرسه جدیداً (توسط حافظ عبدالرزاق رحمه الله) تأسیس گردیده بود، به حیث اولین مدرس انتخاب‌شده و این مدرسه در تهانه بهون از مدارس ممتاز به شمار می‌رفت.

حضرت مولانا رحمه الله به دست حضرت شیخ محمد تهانوی رحمه الله بیعت کرده و در تصوف صاحب کشف و کرامت بسیار بودند و یک کتاب («شرح حزب البحر» را به اردو) ترجمه نموده‌اند. (متأسفانه از سال وفات حضرت مولانا اطلاعی در دست نیست).

(۱۱) حضرت مولانا عبد الحق پُورقاضوی رحمه‌الله

حضرت مولانا عبد الحق پورقاضوی رحمه‌الله در سال ۱۲۵۸ هجری قمری در قصبه‌ی پُورقاضی، در شمال ضلع مُظفّر نَگر به دنیا آمده و در سال ۱۲۸۳ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند جهت تحصیل علوم شامل گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۲۸۶ هجری قمری از دارالعلوم فراغت حاصل کرده (و در اولین جلسه‌ی دستار بندی دارالعلوم دیوبند در سال ۱۲۹۰ هجری قمری در کنار حضرت شیخ‌الهند و دیگر علماء رحمهم‌الله، دستار فضیلت را به سربسته و پس از فراغت و دستار بندی در) ریاست رَتلام به حیث سر محاسب تعیین گردیده و در تمام عمر در این منصب باقی ماندند.

حضرت مولانا رحمه‌الله نمونه‌ی از علماء سلف بودند و (بالآخره) در هشتم صفرالمُظفّر سال ۱۳۴۲ هجری قمری وفات کرده و مدفن مبارک شان در رَتلام[۱] است.

---

۱ – رتلام از شهرهای ریاست مدهیه پردیش در ایالت بهارت هندوستان موقعیت دارد.

(۱۲) حضرت مولانا عبدالله انصاری انبیتهوی رحمه الله

حضرت مولانا عبدالله انصاری انبیتهوی رحمه الله[۱] تعلیمات ابتدائی را در زادگاهِ شان حاصل کرده و در سال ۱۲۸۵ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند شامل و در سال ۱۲۸۷ هجری قمری فارغ شدند.

حضرت مولانا رحمه الله از جمله‌ی شاگردان مخصوص و ممتازِ حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه الله به شمار می‌رفتند.

حضرت مولانا رحمه الله مدتی را در مکه‌ی مکرمه در خدمت حضرت مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه الله بوده و از نزد ایشان مسائل سلوک را فراگرفته و به خلافت آن جناب فایز گشتند. ایشان در طول مدت اقامت در حضور حاجی صاحب رحمه الله کتاب مثنوی معنوی مولانای روم قدس الله سره العزیز را (به‌صورت درسی) خواندند.[۲]

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت، اولاً در مدرسه‌ی منبع‌العلوم گلاوتهی (در سال ۱۲۸۷ هجری قمری) به حیث شیخ‌الحدیث تعیین و سپس در سال ۱۳۱۱ هجری قمری در دانشگاه علیگر به صفت ناظم دینیات ایفای وظیفه نموده (و تا آخر عمر در این منصب باقی

---

۱ - حضرت مولانا عبدالله انصاری انبیتهوی رحمه الله فرزند ارجمند مولانا انصار علی انبیتهوی رحمه الله و پسر کاکای حضرت مولانا خلیل احمد سهارنپوری رحمه الله است. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲ / ۳۱.

۲ - تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲ / ۲۹.

ماندند و پس از وفات ایشان حضرت مولانا میا احمد انصاری رحمه‌الله فرزند شان ناظم دینیات مقرر گردیدند).

حضرت مولانا رحمه‌الله داماد مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله و (اکرام النساء) دختر بزرگ حضرت مولانا نانوتوی رحمه‌الله در حباله‌ی نکاح ایشان بود.[1] حضرت مولانا محمد میا منصور انصاری رحمه‌الله فرزند ارجمند و حضرت مولانا حامد انصاری غازی رحمه‌الله نواسه‌ی ایشان هستند.

(حضرت مولانا محمد میا منصور انصاری در تحریک سیاسی حضرت شیخ‌الهند از افراد برجسته تحریک بوده) و یک تصنیف (مولانا عبدالله انصاری) از نظر من (مولانا مفتی محمد ظفیرالدّین «مفتاحی») گذشته است.[2]

---

۱ - تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۲۹.

۲ - متأسفانه از سال وفات حضرت مولانا رحمه‌الله اطلاعی دقیق در دست نیست. حضرت مولانا عبدالحی حسنی رحمه‌الله در نُزهة الخواطر، سال وفات آن حضرت را ۱۳۴۴ هجری قمری نگاشته است که این سال وفات صحیح نیست؛ زیرا حضرت مولانا رحمه‌الله یقیناً که سال‌های قبل از ۱۳۴۴ هجری قمری وفات نموده‌اند. رجوع کنید: تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۲۹.

(۱۳) حضرت مولانا محمد مراد فاروقی مُظفر نَگری رحمه الله

حضرت مولانا محمد مراد فاروقی مُظفّر نَگری رحمه الله در سال ۱۲۶۲ هجری قمری در منطقه «امب» قریب پاک پتن به دنیا آمده و (سلسله نسب شان به شیخ‌المشایخ حضرت بابا فرید گنج شکر رحمه الله می‌رسد).

حضرت مولانا رحمه الله در سن چهارسالگی سایه‌ی پُر عطوفت پدر را از دست داده و زیر تربیت، والده‌ی ماجده و مامای شان قرار گرفتند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۲۷۹ هجری قمری جهت تحصیل علوم به لاهور سفرکرده و کتاب‌های ابتدائی اردو و فارسی را در آنجا خوانده و غرض فراگیری بیشتر علوم به شهر دهلی سفر و کتاب‌های ابتدائی عربی را در آن شهر (نزد حافظ غلام رسول خان ویران رحمه الله) خواندند. پس از آن به حلقه‌ی دروس حضرت مولانا مفتی لطف‌الله علیگری رحمه الله شامل شده و در همین ایام بعضی کتاب‌ها را نزد مولانا ارشاد حسین رام‌پوری رحمه الله خوانده و کشش دارالعلوم ایشان را به دارالعلوم دیوبند کشانده و آنجا داخله گرفته و علوم دینیه را تکمیل و در سال ۱۲۸۸ هجری قمری دوره‌ی حدیث را ختم و فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۲۹۴ هجری قمری هنگامی‌که به اشاره‌ی حضرت نانوتوی رحمه الله مدرسه‌ی در «حوض والی مسجد» مُظفَر نَگر تأسیس شد، ایشان را صدرالمدرسین مقرر نموده و تمام ذمه‌داری مدرسه به دوش مولانا محمد مراد رحمه الله قرارگرفته

و مدت چهل سال به درس و تدریس اشتغال داشتند؛ و همین مدرسه، بعدها به نام جناب ایشان «مدرسه مرادیه» مسما گردید.

حضرت مولانا مفتی عبدالرحیم صاحب رحمه‌الله شاگرد رشید حضرت شیخ‌الهند مولانا محمود حسن دیوبندی رحمه‌الله تقریباً پنجاه‌ودو سال صدارت تدریس و صدارت اهتمام این مدرسه را به عهده داشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۲۹۷ هجری قمری به دست حق‌پرست حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله بیعت کرده و به درجه‌ی خلافت آن جناب فایز گردیدند.

حضرت مولانا محمد مراد فاروقی مُظفّر نَگری رحمه‌الله در سوم رجب‌المرجب سال ۱۳۳۲ هجری قمری هنگام اذان نماز جمعه، داعی اجل را لبیک گفته به دیدار حق شتافتند (و در مُظفّر نَگر در احاطه‌ی مسجد «شاه اسلام»، دفن خاک گردیدند).[۱]

---

۱ – فرزند کوچک حضرت مولانا محمد مراد فاروقی رحمه‌الله، جناب حضرت مولانا محمد رشید فریدی رحمه‌الله داماد حضرت مولانا قاری محمد طیب قاسمی رحمه‌الله نبیره‌ی مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله بودند و بی‌بی فاطمه دختر بزرگ حضرت مولانا قاری محمد طیب قاسمی رحمه‌الله در حباله‌ی نکاح حضرت مولانا محمد رشید فریدی رحمه‌الله بودند. رجوع کنید: تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۳۱.

(۱۴) شیخ‌الهند حضرت مولانا محمودالحسن دیوبندی رحمه‌الله

حضرت شیخ‌الهند مولانا شیخ محمودالحسن دیوبندی رحمه‌الله[1] در سال ۱۲۶۸ هجری قمری در بریلی چشم به جهان گُشوده و کتاب‌های ابتدائی و قدوری و غیره (کتاب‌ها) را در نزد حضرت مولانا مهتاب علی رحمه‌الله[2] (و مولانا عبدالطیف رحمه‌الله) خوانده و حضرت ایشان، اولین شاگرد دارالعلوم دیوبند در سال ۱۲۸۳ هجری قمری است.

حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله نزد اولین مُدرس دارالعلوم، حضرت مولانا ملا محمود رحمه‌الله کتاب درسی را باز نموده و ابتداء درس دارالعلوم دیوبند با استاد محمود و شاگرد محمود رحمهماالله آغاز و از همان آغازین تا امروز، الله تبارک‌وتعالی تدریس علوم شرعی را در دارالعلوم محمود گردانید.

---

۱ – حضرت شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن فرزند مولانا ذوالفقار علی دیوبندی و برادرزاده‌ی مولانا مهتاب علی دیوبندی و برادر حضرت حکیم مولانا محمدحسن دیوبندی رحمهم‌الله بوده و سلسله‌ی نسب شان به خلیفه‌ی راشد حضرت عثمان ابن عفان رضی‌الله‌عنه می‌رسد. اکابر علمای دیوبند صفحه ۴۱.

۲ – حضرت مولانا مهتاب علی رحمه‌الله برادر حضرت مولانا ذوالفقار علی رحمه‌الله و کاکای حضرات شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندی رحمه‌الله و مولانا حکیم محمدحسن دیوبندی رحمه‌الله بودند. ایشان در مدرسه شیخ کرامت حسین رحمه‌الله دروس عربی می‌گفتند و ابتدای تعلیم حضرت مولانا نانوتوی رحمه‌الله از همین‌جاست. مولانا مهتاب علی رحمه‌الله پس از مولانا حاجی محمد عابد حسین رحمه‌الله دومین شخصی بودند که به‌خاطر آغاز دارالعلوم کمک مالی کرده و پس از تأسیس دارالعلوم از اعضای مجلس شورا بوده و امتحانات سالانه دارالعلوم را به وی سپرده بودند. حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۲۹۳ هجری قمری وفات یافتند. رجوع کنید: حاشیه تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱ / ۱۵۰.

حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله علم حدیث (صحاح سته) را از نزد حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله حاصل[1] (و در سال ۱۲۸۶ هجری قمری فارغ‌التحصیل و در سال ۱۲۸۸ هجری قمری به صفت مُعین‌المدرس در دارالعلوم مقرر گردیده) و در سال ۱۲۹۰ هجری قمری دستار فضیلت به دستان مبارک بانی دارالعلوم دیوبند، حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله به سر مبارک شان نهاده شد.

حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله در سال ۱۲۹۱ هجری قمری به حیث مدرس چهارم در دارالعلوم دیوبند تقرر حاصل نموده و در سال ۱۳۰۸ هجری قمری به منصب صدارت دارالعلوم فایز گشتند؛ و در دوران صدارت ایشان دارالعلوم دیوبند شهرت عالم‌گیر حاصل کرد.

حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله از دست حق‌پرست حضرت مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله دستار خلافت و اجازت‌نامه بیعت را حاصل کرده و تمام عمر عزیز خویش را صرف خدمت دارالعلوم دیوبند نمودند.

حضرات مولانا شاه انور شاه کشمیری، مولانا عبیدالله سندهی، مولانا محمد میا منصور انصاری، مفتی کفایت الله دهلوی، مولانا سید حسین احمد مدنی، (حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی)، مولانا شبیر احمد عثمانی، مولانا اصغر حسین دیوبندی، علامه

---

۱ - حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله بر علاوه حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی از نزد حضرات مولانا شاه عبدالغنی مجددی دهلوی، قطب الإرشاد مولانا رشید احمد گنگوهی، مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمهم‌الله اجازت روایت حدیث، حاصل نموده بودند. اکابر علمای دیوبند ص ۴۱.

محمد ابراهیم بلیاوی، مولانا فخرالدین احمد، مولانا محمد اعزاز علی، مولانا مناظر احسن گیلانی، مولانا سهول احمد بهاگلپوری و دیگر علمای نامور رحمهم‌الله، از جمله‌ی شاگردان و کتاب‌های متعدد و ترجمه قرآن عظیم‌الشأن بزرگ‌ترین کارنامه‌ی علمی ایشان است.[۱]

حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله برخلاف حکومت بریتانیایی (و ختم اقتدار آن‌ها در سال ۱۳۳۰ هجری قمری) تحریک خویش را شروع و بدین مناسبت در سال ۱۳۳۳ هجری قمری به حجاز تشریف برده و با غالب پادشاه و انور پادشاه دیدار کرده و در سال ۱۳۳۵ هجری قمری حکومت برطانیه در آن سرزمین به کمک شاه شریف حسین، والی مکه‌ی معظمه حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله را دستگیر و به مالتا فرستاده و در همین ایام حضرات مولانا سید حسین احمد مدنی، مولانا عزیز گل، حکیم نصرت حسین و مولانا وحید احمد رحمهم‌الله نیز گرفتار و (از آنجا به مصر و سپس) به مالتا انتقال گردیدند.

حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله در (بیستم رمضان المبارک) سال ۱۳۳۸ هجری قمری از مالتا رها و به هندوستان تشریف آوردند.

---

۱ - (۱) ترجمه‌ی قرآن عظیم‌الشأن، (۲) الابواب والتراجم، تشریح مقاصد ابواب (کتاب العلم) بخاری، (۳) ادله‌ی کامله (اظهارالحق)، (۴) ایضاح الأدله‌ی کامله، در جواب ده سؤال غیر مقلدین، بسیار محققانه تحریر گردیده است، (۵) جُهد المُقِل فی تنزیه المعز والمذل، (۶) عظمت وحی، (۷) احسن القری فی توضیح اوثق العری، (۸) مرثیه مولانا گنگوهی، (۹) مسدس مالتا، (۱۰) خطبه‌ی صدارت و فتوی ترک موالات، (۱۱) تقریر ترمذی مرتبه‌ی مولانا عبدالشکور، (۱۲) الورد الشذی علی جامع ترمذی مرتبه‌ی حضرت مولانا میا سید اصغر حسین، (۱۳) الفیض الجاری بشرح صحیح البخاری مرتبه‌ی حضرت مولانا عبدالاحد دیوبندی، (۱۴) کلیات شیخ‌الهند مرتبه‌ی حضرت مولانا میا سید اصغر حسین، (۱۵) مکتوبات شیخ‌الهند.

حضرت شیخ‌الهند رحمه الله هنگام صبح در هجدهم ربیع‌الاول ۱۳۳۹ هجری قمری در دهلی وفات نموده و جسد مبارک شان را به دیوبند انتقال (و نماز جنازه‌ی شان را برادر محترم و مرحوم شان حضرت مولانا حکیم محمد حسن رحمه الله اداء) و پیکر شان را در تحت قدم استاد مُعظم شان حضرت قاسم العلوم والخیرات حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله در قبرستان قاسمیه به خاک سپردند.

برای تفصیل بیشتر حالات و زندگانی حضرت شیخ‌الهند رحمه الله به کتاب‌های «اسیر مالتا» (تألیف حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی) و «حیات شیخ‌الهند» رجوع کنید.[۱]

---

۱ - همچنان به‌خاطر تفصیل حیات حضرت شیخ‌الهند رحمه الله به کتاب آتی‌الذکر رجوع کنید: (۱) حضرت شیخ‌الهند شخصیت، خدمات و امتیازات، تألیف مولانا محمد اسجد قاسمی ندوی صاحب، (۲) حضرت شیخ‌الهند مولانا محمود حسن تألیف حافظ محمد ابوبکر شیخ صاحب، (۳) ایک هفته شیخ‌الهند کی دیس میں، تألیف مولانا الله وسایا صاحب مدظله، (۴) شیخ‌الهند کی حیرت‌انگیز واقعات تألیف سید محمد شاهد سهارنپوری.

(۱۵) حضرت مولانا خلیل احمد محدث سهارنپوری رحمه‌الله

حضرت شیخ‌المحدثین مولانا خلیل احمد سهارنپوری رحمه‌الله[1] در سال ۱۲۶۹ هجری قمری در قصبه‌ی انبیتهہ[2] ضلع سهارنپور به دنیا آمده و سلسله نسب عالی شان به حضرت ابوایوب انصاری رضی‌الله‌عنه می‌رسند.

(بابای بزرگوار شان حضرت مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه‌الله به نفس نفیس خود شان در سن پنج‌سالگی برای آن حضرت، بسم‌الله الرحمن الرحیم خوانده و قاعده را شروع نمودند و از آن پس مولانا سهارنپوری رحمه‌الله) تعلیمات ابتدائی را در نانوته و انبیتهہ از نزد اساتذه حاصل کرده و در سال ۱۲۸۵ هجری قمری[3] (از والدین اجازت حاصل کرده و به همرای مامای بزرگوار شان حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه‌الله) وارد دارالعلوم دیوبند شده (و در درس کافیه شریک گردیدند). پس از شش ماه به مدرسه‌ی مظاهرالعلوم رفته (و

---

۱ - حضرت مولانا خلیل احمد سهارنپوری رحمه‌الله نواسه دختری حضرت استاذ العلماء مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه‌الله و خواهرزاده حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه‌الله و برادرزاده حضرت مولانا انصار علی رحمه‌الله والد ماجد مولانا عبدالله انصاری انبیتهوی رحمه‌الله است. مولانا سهارنپوری رحمه‌الله از اولاد دختری حضرت شاه ابو المعالی چشتی رحمه‌الله متوفای ۱۱۱۲ هجری قمری هستند. اکابر علمای دیوبند ص ۴۵، تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲ / ۳۱.

۲ - انبیتهہ یک قصبه‌ی تاریخی در ضلع سهارنپور است. این قصبه به سمت جنوب سهارنپور، در کنار سرکِ که به‌طرف گنگوه می‌رود، واقع بوده و گفته می‌شود که سپهسالار فیروز شاه تغلق، به نام سعد الله بیگ در سال ۷۷۴ قمری این قصبه را آباد نموده است. حاشیه تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲ / ۳۱.

۳ - در «تذکره الخلیل» و «تذکره مشایخ دیوبند» و دیگر کتاب‌های رجالی سال ۱۲۸۳ هجری قمری آمده است. حاشیه تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲ / ۳۱.

تفسیر، حدیث و اکثر کتاب‌های فقهی را نزد مولانا محمد مظهر نانوتوی رحمه الله خوانده) و در سال ۱۲۸۸ هجری قمری فارغ‌التحصیل گردیدند.[1]

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۲۸۹ هجری قمری دوباره به دارالعلوم دیوبند آمده و فنون را تکمیل کردند. ایشان در جریان تحصیل علوم، قرآن عظیم‌الشأن را حفظ نموده و در جلسه تقسیم اسناد شرکت و سند فراغت را به دست آورده و در مدرسه‌ی مظاهرالعلوم به حیث مُدرس مقرر گردیدند.

(حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت دروس، سفارش‌نامه‌ی را از مامای بزرگوار شان مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه الله برای مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله گرفته و به آستانه‌ی رشیدیه تشریف‌فرما شده و اراده‌ی بیعت نمودند.

حضرت مولانا گنگوهی رحمه الله ابتدا انکار نموده فرمودند: عزیزم شما خود پیر زاده هستید، شمارا به کسی مرید شدن ضرورت چیست؟

مولانا سهارنپوری رحمه الله در جواب گفتند: حضرت مولانا! من چگونه پیر زاده‌ام که به سگان دربار شما هم برابر نیستم. من به بیعت شما حاجتمند نه، بلکه سراپا محتاج هستم. پس از شنیدن این سخنان و دیدن عجز و انکسار، حضرت مولانا گنگوهی رحمه الله فرمودند: بس بس، بسیار خوب. پس به ایشان بیعت دادند).

---

۱ - حضرت مولانا سهارنپوری رحمه الله بر علاوه مولانا محمد مظهر نانوتوی رحمه الله، اجازت روایت حدیث را از نزد مولانا شاه عبدالغنی مجددی رحمه الله و مولانا شیخ احمد زینی دحلان رحمه الله مفتی شافعیه مکه‌ی معظمه و دیگران حاصل نموده بودند. اکابر علمای دیوبند ص ۴۷.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۲۹۳ هجری قمری به اصرار مولانا جمال الدّین رحمه‌الله به بهوپال اعزام؛ و ایشان در سال ۱۲۹۷ هجری قمری به بهاولپور تشریف بُرده، از همانجا دوباره عازم حج بیت‌الله عظام گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در مدت اقامت در حرمین شریفین به خدمت و حضور حضرت مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله بوده و حضرت حاجی صاحب رحمه‌الله خلافت را تحریری به حضرت سهارنپوری رحمه‌الله اعطاء نموده (و دستار مبارک را از سر شان برداشته و بر سر حضرت مولانا سهارنپوری رحمه‌الله گذاشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از مراجعت به هندوستان به آستانه‌ی رشیدیه تشریف آورده و اجازت‌نامه و دستار را به حضور مولانا گنگوهی رحمه‌الله تقدیم نمودند. حضرت مولانا گنگوهی رحمه‌الله این حُسن ادب حضرت مولانا سهارنپوری رحمه‌الله را ملاحظه نموده، نهایت خُرسند شده و دستار را دوباره به مولانا سهارنپوری رحمه‌الله داده) و در آن اجازت‌نامه، حضرت مولانا گنگوهی رحمه‌الله نیز در کنار دست‌خط حاجی صاحب رحمه‌الله دست‌خط فرمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله چند ایام در مدرسه‌ی مصباح‌العلوم بریلی به حیث شیخ‌الحدیث تعیین و از سال ۱۳۰۸ هجری قمری تا سال ۱۳۱۴ هجری قمری به حیث مدرس دوم در دارالعلوم بریلی ایفای وظیفه نموده و در هشتم جمادی‌الآخر سال ۱۳۱۴ هجری قمری به صفت شیخ‌الحدیث مظاهرالعلوم سهارنپور مقرر گردیدند.

«بذل المجهود شرح سنن ابو داود شریف»[۱] و دیگر تصانیف[۲] از خدمات ارزنده‌ی شان هست. (مولانا بذل المجهود را در سال ۱۳۳۵ هجری قمری در سهارنپور شروع نموده و در سال ۱۳۴۵ هجری قمری در مدینه‌ی منوره به اتمام رسانیدند).

حضرت مولانارحمه‌الله در سال ۱۳۴۴ هجری قمری در مدینه طیبه هجرت کرده و آنجا اقامت گزین شده و بالآخره در روز چهارشنبه پانزدهم ربیع‌الآخر سال ۱۳۴۶ هجری قمری در شهر رسول‌الله ﷺ (مدینه‌ی منوره) وفات کرده و در جنت‌البقیع متصل قبه‌ی اهل و بیت آسوده خواب گردیدند.[۳]

به خاطر تفصیل بیشتر زندگانی حضرت مولانارحمه‌الله به کتاب «تذکرة الخلیل» رجوع کنید.

---

۱ - در مورد کتاب «بذل المجهود» این مطلب قابل عرض است که: یکی از علمای مشهور الازهر شریف، جناب حضرت علامه ابو محمد محمودرحمه‌الله بالای ابو داود شریف، شرحی شهره‌ی آفاق به نام «منهل» نگاشته و در مصر به زیور طبع رساندند؛ اما این شرح مأخوذ از «بذل المجهود» نه، بلکه اکثر و بیشتر از نصف، نصف صفحات، مکمل عبارت‌های بذل المجهود بدون تبدیلی الفاظ نقل گردیده و متأسفانه، صرف در یکجا از «بذل المجهود» نام گرفته‌اند. اکابر علمای دیوبند صفحه ۴۶.

۲ - (۱) براهین القاطعه بجوابِ انوارِ ساطعه، (۲) مطرقة الکرامة علی مرءاةِ الإمامة، (۳) هدایات الرشید إلی افحام العنید، (۴) تنشیط الآذان فی تحقیق محل اذان، (۵) اتمام النعم ترجمه‌ی اردوی تبویب الحکم (۶) فتاوی در چهار جلد ...

۳ - در کتاب تاریخ دارالعلوم دیوبند محل دفن شان را در گورستان بقیع در جوار حضرت ذی‌النورین سیدنا عثمان ابن عفان رضی‌الله‌عنه گفته است. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۳۳.

(۱٦) حضرت مولانا قاضی محی‌الدین مرادآبادی رحمه‌الله

(حضرت قاضی محی‌الدین مرادآبادی صاحب رحمه‌الله از شاگردان خاص حضرت مولانا نانوتوی رحمه‌الله و از جمله‌ی علمای جلیل‌القدر بوده و در ریاست بهوپال به منصب قضاء فایز گردیده بودند) و در روداد دارالعلوم تحریر است:

«جناب مولانا قاضی محی‌الدین خان صاحب مرادآبادی رحمه‌الله عضو مجلس شورای دارالعلوم و از شاگردان قدیم و از افراد خاص حضرت قاسم العلوم والخیرات مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله به شمار می‌رود. ایشان مدت طولانی عهده‌دار منصب قضا در ریاست بهوپال بوده و تمام عمر عزیز شان را با وقار و حشمت سپری نمودند».

والد بزرگوار حضرت قاضی صاحب از مصاحبین خاص بهادر شاه ظفر بوده و با حضرت مولانا نانوتوی رحمه‌الله عقیدت و ارادت تمام داشته و از مصاحبان خاص ایشان بودند.

حضرت مولانا نانوتوی رحمه‌الله در سال ۱۸۵۷ میلادی مطابق ۱۲۷۳ هجری قمری در هنگام «معرکه شاملی» تجاویز خویش را ذریعه ایشان به بهادر شاه ظفر رسانیده بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله از سال ۱۳۱۳ هجری قمری تا ۱۳۴۷ هجری قمری از جمله‌ی اعضای مجلس شورای دارالعلوم بود و بالآخره در سال ۱۳۴۷ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته به رحمت ایزدی پیوستند.

(۱۷) حضرت مولانا فخرالحسن گنگوهی رحمه‌الله

حضرت مولانا فخرالحسن گنگوهی رحمه‌الله در قصبه‌ی گنگوه متولد و در همان‌جا نشو و نما یافته و علوم ابتدائی را در آنجا خوانده و در سال ۱۲۸۴ هجری قمری در دارالعلوم شامل گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله از شاگردان خاص حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله و از هم‌درسان حضرات مولانا شیخ‌الهند محمودالحسن دیوبندی و مولانا احمد حسن امروهی رحمهماالله بودند. ایشان در سال ۱۲۹۰ هجری قمری از دارالعلوم فراغت حاصل کرده است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در جریان تحصیل علوم در دارالعلوم دیوبند، همیشه در مصاحبت حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله بوده و دلچسپی خاصی به مناظره داشتند. ایشان پس از فراغت به حیث شیخ‌الحدیث در مدرسه‌ی «خورجه» تعیین و پس از مدتی در مدرسه «عبدالرّب دهلی» رفته و به مسند تدریس نشستند (و همدرین ایام بعضی تصانیف حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله را شائع کردند).

حضرت مولانا رحمه‌الله «مُباحثه شاه جهان‌پور» را مرتب کرده (که اصل نسخه‌ی آن در دارالعلوم موجود است) و حاشیه‌ی مبسوطی، در سنن ابو داود به نام «التعلیق المحمود» نگاشتند که در مطبعه مجیدی کانپور طبع گردیده و همچنان «حاشیه‌ی ابن ماجه» را تحریر نمودند که در مطبع نامی کانپور به زیور طبع آمده و هم کتابی را در رابطه به حیات و خدمات علمی حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله (در حدودی کم و بیش یک هزار

صفحات) به رشته تحریر درآورده بودند که در هنگام قیام در کانپور متأسفانه در اثر یک آتش‌سوزی در منزل شان (با دیگر کتاب‌ها) حریق و به خاکستر مبدل گردیده است.

حضرت مولانا فخرالحسن صاحب گنگوهی رحمه‌الله در اخیر ایام عمر مبارک شان، گنگوه را ترک کرده و در کانپور اقامت گُزین شده و در سال ۱۳۱۵ هجری قمری در همان‌جا وفات نموده، دفن خاک گردیدند.

(۱۸) حضرت مولانا احمد حسن امروهی رحمه‌الله

مولانا احمد حسن صاحب امروهی رحمه‌الله[1] از خاندان سادات رَضویه امروهه در سال ۱۲۶۷ هجری قمری در امروهه به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را در امروهه (از نزد حضرات مولانا سید رأفت علی، مولانا کریم بخش و مولانا محمد حسین جعفری رحمهم‌الله) حاصل کرده و کتاب‌های حدیث را نزد حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله[2] خوانده و در سال ۱۲۹۰ هجری قمری از دیوبند فارغ گردیدند.

حضرت مولانا امروهی رحمه‌الله با شیخ‌المشائخ حضرت مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله بیعت نموده و به خلافت آن جناب فایز گشتند.

حضرت مولانا احمد حسن امروهی رحمه‌الله (ابتدا در مدرسه‌ی «خورجه» و سپس در مدارس مختلفِ سنهبل و دهلی منحیثِ شیخ‌الحدیث تدریس نموده) و در سال ۱۲۹۶ هجری قمری هنگامی‌که به حُکم حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله سنگ تهداب مسجد شاهی قاسمی مرادآباد (معروف به «مدرسةالغرباء») گذاشته شد، در آن مدرسه به صفت شیخ‌الحدیث تعیین گردیده و تا سال ۱۳۰۳ هجری قمری آنجا بودند. ایشان (پس از

---

۱ – حضرت مولانا احمد حسن امروهی رحمه‌الله فرزند سید اکبر حسین بوده و نسب عالی‌شان به سادات حسینیه می‌رسد. اکابر علمای دیوبند ص ۷۷.

۲ – حضرت مولانا رحمه‌الله را بر علاوه مولانا محمد قاسم نانوتوی، اجازت روایت حدیث را، از نزد حضرات مولانا عبدالغنی مجددی محدث دهلوی، مولانا احمدعلی سهارنپوری، مولانا قاری عبدالرحمن پانی پتی و مولانا عبدالقیوم بهوپالی بُدهانوی رحمهم‌الله نیز حاصل بود. اکابر علمای دیوبند ص ۷۷.

استعفا) از آنجا به مدرسه‌ی مسجد جامع امروهه «مدرسه‌ی اسلامیه عربیه» آمده و سال‌های چند، درس حدیث می‌دادند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۲۹ هجری قمری وقتی در مرادآباد جلسه «مؤتمرالانصار»[۱] دایر گردید، صدارت آن به حضرت مولانا رحمه الله سپرده شد و هزاران عالم از نزد ایشان، فیض‌یاب گردیده‌اند.

(حضرت مولانا امروهی رحمه الله نظر به درخواست شورای دارالعلوم به دیوبند تشریف آورده و مدتی چند ماه تدریس کرده و سپس به مدرسه امروهه بازگشتند).

حضرت مولانا رحمه الله در شب بیست و نهم ربیع‌الاول سال ۱۳۳۰ هجری قمری، (در حالیکه در وقت احتضار کلمات «سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ، سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ»[۲] در زبان مبارک شان جاری بود)، داعی اجل را لبیک گفته و نماز جنازه‌ی شان، توسط حضرت مولانا حافظ محمد احمد صاحب مهتمم دارالعلوم رحمه الله فرزند رشید مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله اداء و در مسجد جامع امروهه، در گوشه‌ی صحن جنوبی دفن خاک گردیدند.

---

۱ - این جلسه با جمعی عظیمی از فضلای دارالعلوم دیوبند و دیگر علماء به‌خاطر اشاعت، ترویج، اعانت و امداد مالی دارالعلوم دایر و پس از این جلسه، دیری نگذشته بود که شاخه‌های «جمعیةالانصار» به نام «قاسم‌المعارف» در هر گوشه و کنار هندوستان رسیده و مصدر خدمات شایان به مردم گردیده‌اند. رجوع کنید: تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱ / ۲۲۱.

۲ - از حضرت ابوهریره رضی الله عنه روایت است که حضرت نبی کریم صلی الله علیه وسلم فرمودند: دو کلمه است که در نزد خدای رحمان دوست‌داشتنی است، که بر زبان ادای آن سُبک است ولی در ترازوی اعمال سنگین می‌باشد: «سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ، سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ» مُتَّفَقٌ عَلَيهِ. بخاری ۷۵۶۳، مسلم ۲۶۹۴.

(۱۹) حضرت مولانا مفتی محمد صدیق انبیتهوی رحمه الله

حضرت مولانا مفتی محمد صدیق انبیتهوی رحمه الله در وطن خویش انبیتهـ ضلع سهارنپور در دنیا پیدا شده و در سال ۱۲۸۵ هجری قمری به همرای پسر کاکای شان، حضرت مولانا خلیل احمد محدث سهارنپوری رحمه الله وارد دارالعلوم گردیده و در سال ۱۲۹۲ هجری قمری فارغ شده و پس از فراغت در دارالعلوم دیوبند به حیث معین‌المدرسین تعیین گردیدند.

حضرت مولانا رحمه الله سپس در مدرسه‌ی منبع‌العلوم گُلاوتهی ضلع بُلند شهر، مسند تدریس را زینت بخشیده و از آنجا به مدرسه‌ی فتح پوری دهلی رفته و به حیث مدرس به تدریس علوم پرداختند. ایشان در اخیر به مالیرکوتله (پنجاب) رفته و به مسند افتاء فایز گشته و تمام عمر را در آنجا گذرانیدند.

حضرت مولانا رحمه الله در علوم عقلیه و نقلیه مهارت تام داشته و تدریس شان نهایت سهل و آسان بوده و در صدور فتوا از شهرت به سزایی برخوردار بودند.

حضرت مولانا رحمه الله با حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله بیعت کرده و به خلافت آن جناب ممتاز گردیده و ایشان صاحب کشف و کرامت و در معاصرین از جمله‌ی صاحبان اسرار و معارف شمار می‌شدند و زُهد و تقوایی شان، زبان زد عام و خاص بود.

حضرت مولانا رحمه الله در شب جمعه بیست و هشتم ماه صفرالمُظفّر سال ۱۳۴۴ هجری قمری وفات کرده و در مالیرکوتله پنجاب به خاک سپرده شدند.

(۲۰) حضرت مولانا عبدالعلی میرتهی رحمه الله

حضرت مولانا عبدالعلی میرتهی رحمه الله در عبدالله پور ضلع میرتهـ به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را حاصل و وارد دارالعلوم دیوبند شده و در سال ۱۲۹۴ هجری قمری از تحصیل علوم فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله از شاگردان ارشد حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله است. ایشان پس از فراغت در دارالعلوم به حیث استاد مقرر شده و تا سال ۱۲۹۷ هجری قمری با درس و تدریس فریضه‌ی خویش را انجام داده؛ (و سپس در مدرسه‌ی شاهی مرادآباد به حیث مدرس اول مقرر گردیده و تا سال ۱۳۰۶ هجری قمری به آن منصب ایفای وظیفه نموده) و پس از آن، ایشان را به صفت شیخ‌الحدیث در مدرسه‌ی «عبدالرب دهلی» اعزام و در آن مدرسه مدت طولانی به تدریس حدیث مشغول بوده و (حضرت حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی و حضرت مفتی کفایت الله دهلوی) و دیگر اکابر علماء رحمهم‌الله از جمله‌ی شاگردان شان هستند.

حضرت مولانا رحمه الله در زهد و تقوا سرآمد روزگار خویش بوده و هرگز صف اول جماعت از نزد شان ترک نشده بود. در اخیر عمر زمانی که مرض فلج دامن‌گیر شان گردید. شاگردان آن حضرت ایشان را بلند کرده و در صف اول حاضر می‌کردند.

حضرت مولانا رحمه الله در دهلی وفات کرده و مسلمانان کثیر به تشیع جنازه‌ی شان حاضر گردیده بودند (و در نماز جنازه چنان ازدحام مردم بوده، گویا که تمام مسلمانان دهلی در جنازه‌ی آن حضرت اشتراک نموده باشند).

(حضرت مولانا شبیر احمد عثمانی) این مقوله حضرت مولانا را نقل می‌نمودند که همیشه می‌فرمودند: «قاسمی شوید، هرگز گرسنه و برهنه نمی‌مانید، منِ معیوب (مفلوج) را بنگرید، (که نه ایستاده شده می‌توانم و نه به‌درستی نشسته می‌توانم، مگر از رزق معینه) در حجره‌ی من، هر قسم نعمات در هر زمان به‌صورت وافر موجود است».

(۲۱) عارف بالله حضرت مولانا مفتی عزیز الرحمن عثمانیرحمه‌الله

حضرت امام‌الفُقهاء مولانا مفتی عزیز الرحمن عثمانیرحمه‌الله در سال ۱۲۷۵ هجری قمری چشم به جهان گشوده و نام تاریخی ایشان ظفرالدّین است. ایشان فرزند ارجمند حضرت مولانا فضل الرحمن صاحب عثمانیرحمه‌الله متوفای ۱۳۲۵ هجری قمری از بنیان‌گذاران دارالعلوم دیوبند هستند. والد بزرگوار شان در اواخر سال ۱۲۸۴ هجری قمری ایشان را در دارالعلوم، جهت حفظ قرآن کریم داخل کرده و در سال ۱۲۸۷ هجری قمری (نزد حضرت حافظ نامدار خان صاحبرحمه‌الله) از حفظ کلام‌الله مجید فارغ گردیده و به تحصیل علوم مشغول گردیدند.

حضرت مولانارحمه‌الله در سال ۱۲۹۵ هجری قمری دوره‌ی حدیث را تکمیل نموده و در سال ۱۲۹۸ هجری قمری دستار فضیلت را (به دستان مبارک قطب‌الارشاد حضرت مولانا رشید احمد گنگوهیرحمه‌الله) به سربسته و پس از اخذ سند به حیث معین مدرس تقرر حاصل کرده و در ضمن تدریس دروس، خدمت فتوا نویسی را (زیر نگرانی حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتویرحمه‌الله) به ایشان تفویض کردند.

حضرت مولانارحمه‌الله در سال ۱۲۹۹ هجری قمری به صفت مدرس در «اسلامیه اندرکوت» در میرتهـ اعزام شدند و مدت طولانی در آنجا تدریس می‌کردند.

حضرت مولانارحمه‌الله در سال ۱۳۰۹ هجری قمری (حسب دستُور اراکین دارالعلوم دیوبند به دارالعلوم خواسته‌شده و) به حیث نائب مهتمم در دارالعلوم دیوبند تعیین گردیده و در سال ۱۳۱۰ هجری قمری وقتی دارالافتاء در دارالعلوم افتتاح گردید، (در این منصب

عظیم، حسب دستور قطب‌الارشاد شیخ‌المشایخ حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله، حضرت ایشان را مفتی دارالعلوم مقرر و تا سال ۱۳۴۶ هجری قمری در این مقام مصدر خدمت بوده و در پهلوی انجام خدمت در منصب افتاء، دو سه کتاب (حدیث، تفسیر و فقه) را نیز تدریس می‌کردند.[1]

حضرت مولانا رحمه الله در وسط ماه ربیع‌الآخر سال ۱۳۴۷ هجری قمری برای چند مدت در دابهیل دوره‌ی حدیث را تدریس می‌نمودند.

فتاوای حضرت مفتی صاحب رحمه الله تاکنون، ده جلد ضخیم آن با ترتیب فقهی و تحشیه خاکسار محمد ظفیرالدّین (مفتاحی رحمه الله) چاپ و به «فتاوای دارالعلوم دیوبند» شهرت دارد.[2]

---

۱ - حضرت مفتی صاحب رحمه الله «جلالین شریف» را به زبان اردو ترجمه نموده و حسب فرمایش شاگردشان حضرت مولانا قاضی بشیرالدّین رحمه الله مالک مطبع مجتبائی میرته بر رساله‌ی «میزان البلاغة» حضرت مولانا شاه عبدالعزیز محدث دهلوی رحمه الله حاشیه مبسوط نگاشتند. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۴۸.

۲ - حضرت مفتی عثمانی رحمه الله مدت ۳۶ سال در این دارالافتاء مصدر خدمت بوده و متأسفانه مدت هجده سال فتاوای صادرشده، توسط ایشان ثبت و راجستر نگردیده و پس از سال ۱۳۲۹ هجری قمری طلبان، در نقل فتاوا شروع کرده و در سال ۱۳۳۳ هجری قمری، پس از تقرر جناب مولانا قاضی مسعود احمد صاحب رحمه الله همه فتاوا ثبت و راجستر و یک نقل آن محفوظ گردید. حضرت مفتی محمد شفیع عثمانی رحمه الله ابتدا ذخیره‌ی بی‌مثال مسائل فقهی جناب مفتی صاحب رحمه الله را در دو جلد مختصر، که غالباً مجموعه‌ی یک یا دوساله فتاوا بوده، به نام «عزیز الفتاوی» شائع کردند و پس از آن حضرت مولانا قاری محمد طیب قاسمی رحمه الله مهتمم دارالعلوم دیوبند تمام فتاوای راجستر شده را با ترتیب جدید تحت نگرانی مولانا مفتی ظفیرالدین صاحب مفتاحی رحمه الله یکجا جمع‌آوری و شائع نمودند.

رجوع کنید: اکابر علمای دیوبند صفحات ۵۴ و ۵۵.

(حضرت مفتی صاحب رحمه الله به نزد مهتمم ثانی دارالعلوم دیوبند، حضرت مولانا رفیع الدّین دیوبندی رحمه الله دست ارادت دراز نموده و پس از ریاضت‌ها و مجاهده‌ی بسیار در طریقه‌ی عالیه نقشبندیه از طرف پیر دستگیر خرقه‌ی خلافت پوشیده و حضرت مولانا قاری محمد اسحاق میرتهی رحمه الله پیر و مرشد حضرت مولانا بدر عالم میرتهی رحمه الله مهاجر مدنی، از جمله‌ی مریدان خاص ایشان هستند).

حضرت مفتی صاحب در شوال‌المکرم سال ۱۳۰۵ هجری قمری به سفر حج بیت‌الله رفته و پس از انجام مناسک به نزد حضرت شیخ‌المشایخ حافظ حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه الله قیام فرما شده و تا ماه صفرالمُظفّر سال ۱۳۰۷ هجری قمری تمامی مراحل سلوک را طی نموده و به خلافت آن جناب در طریقه‌ی عالیه چشتیه نیز فایز گشتند).

(حضرات مفتی اعظم پاکستان حضرت مولانا مفتی محمد شفیع عثمانی، مولانا محمد ادریس کاندهلوی، مولانا بدر عالم میرتهی مهاجر مدنی، مولانا مناظر احسن گیلانی، مولانا مفتی عتیق الرحمن عثمانی[1]، مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی، مولانا قاری محمد طیب قاسمی و غیره عُلماء از شاگردان و فیض یافتگان ایشان هستند).

---

۱ - حضرت مولانا مفتی عتیق الرحمن رحمه الله فرزند مفتی‌اعظم مولانا مفتی عزیز الرحمن رحمه الله در سال ۱۳۱۹ هجری قمری در دیوبند چشم به جهان هستی گشوده و در سن نه‌سالگی از حفظ قرآن عظیم‌الشأن فارغ گشته و وارد دارالعلوم دیوبند شده و تمام علوم و فنون را تکمیل نمودند.

حضرت مولانا رحمه الله از نزد حضرات شیخ‌الإسلام مولانا شاه انور شاه کشمیری، شیخ‌الإسلام مولانا شبیر احمد عثمانی، حضرت مولانا حبیب الرحمن عثمانی، مولانا حافظ محمد احمد قاسمی، مولانا میا اصغر حسین رحمهم‌الله کسب فیض نموده و از بحر ذخار ایشان بهره‌مند گردیده‌اند.

(حاشیه باقیمانده در صفحه‌ی بعدی) ←

حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله در شب هفدهم جمادی‌الثّانیه ۱۳۴۷ هجری قمری وفات کرده (و نماز جنازه‌ی شان توسط حضرت مولانا سید اصغر حسین رحمه‌الله اداء) و در قبرستان قاسمی دفن خاک گردیدند.

(باقیمانده حاشیه صفحه‌ی قبلی)

حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله پس از فراغت مدت دو سال به حیث معین المُدرس، در دارالعلوم دیوبند ایفای وظیفه نموده و سپس به دارالعلوم اسلامیه دابهیل گجرات تشریف‌فرما شده و مدت پنج سال در مسند درس و تدریس و فتاوی نویسی مشغول گشتند.

حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله پس از ایجاد اداره ندوة المصنفین در سال ۱۹۳۷ میلادی معه رفقاء به دهلی تشریف آورده و قلم برداشته خدمات شایانِ را انجام دادند. ترجمه اردوی «الکلم الطیب» شیخ ابن تیمیه حرانی و «صیدالخاطر» شیخ ابن قیم جوزیه رحمهماالله از شاهکارهای علمی ایشان در ندوة المصنفین است.

حضرت مولانا مفتی عتیق الرحمن رحمه‌الله در دوازدهم مئی سال ۱۹۸۴ میلادی داعی اجل را لبیک گفته و به دیار ابدی شتافتند. پیکر مبارک شان در قبرستان مهندیان در چند قدمی دارالمدرسین در کنار راه دفن خاک گردیده‌است.

رجوع کنید: الواح الصنادید حصه اول صفحات ۲۹۴ تا ۲۹۹، تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۱۴۶.

(۲۲) حضرت مولانا منصور علی‌خان مرادآبادی رحمه‌الله

حضرت مولانا منصور علی‌خان مرادآبادی رحمه‌الله از شاگردان ارشد حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله بوده و در سال ۱۲۹۵ هجری قمری از دارالعلوم فراغت حاصل کرده‌اند.

حضرت مولانا رحمه‌الله با استاد گرامی شان محبت و عقیدت مخلصانه و والهانه داشته و مدت طولانی در خدمت شان بودند. ایشان پس از فراغت از دارالعلوم دیوبند به وطن خویش حیدرآباد دکن رفته و در جامعه طیبه حیدرآباد به تدریس علوم مشغول گردیده و مدت زیادی آنجا ماندند.

از جمله‌ی تصنیفات و خدمات علمی شان «مذهب منصور» در دو جلد، («فتح‌المبین» و «معیار الادویه») مشهور است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در اخیر عمر مبارک شان به مکه‌ی مکرمه رفته و آن شهر مقدس را مسکن و ماؤا انتخاب کرده و بالآخره در آن بلده‌ی طیبه‌ی در سال ۱۳۳۷ هجری قمری وفات و دفن خاک گردیدند.

(۲۳) حضرت مولانا حکیم رحیم الله بجنوری رحمه‌الله

حضرت حکیم صاحب رحیم الله بجنوری رحمه‌الله فرزند مولانا علیم الله خان رحمه‌الله هستند والد ماجد شان از همراهان و دوستان حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله (و از شاگردان خاص حضرت مولانا مملوک علی نانوتوی رحمه‌الله) بودند.

حضرت حکیم صاحب رحمه‌الله از شاگردان ارشد مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله بوده که در سال ۱۲۹۵ هجری قمری از دارالعلوم فراغت حاصل نمودند.

(حضرت مولانا در علم عقاید و کلام و فن مناظره مهارت کامل داشتند و در زبان عربی و فارسی کتاب‌های را تألیف و از خود به یادگار گذاشتند).[1]

حضرت حکیم صاحب رحمه‌الله علوم طبی را نزد حکیم ابراهیم لکهنوی رحمه‌الله خوانده و بسیاری کتاب‌ها را در این باب تصنیف کرده‌اند.

حضرت حکیم رحمه‌الله در هنگام سفر حج به حضور حضرت مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله حاضر و به دست حق‌پرست آن جناب بیعت کردند.

حضرت مولانا حکیم صاحب رحمه‌الله در سال ۱۳۴۷ هجری قمری پس از ادای دو رکعت نماز جمعه در هنگام سلام، روح شان به عالم ملکوت پرواز کرده و به رفیق اعلی پیوستند.

---

۱ - تألیفات حضرت مولانا رحمه‌الله کتب ذیل‌اند: (۱) الاقتصاد فی الضاد. (۲) تهدید المنکرین لقدرة ربّ العالمین. (۳) اظهار الحقیقة. (۴) الکافی للاعتقاد الصافی. (۵) ابطال اصول الشیعة بدلائل العقلیة و النقلیة. (۶) جوابات الاعتراضات الواهیة. (۷) احسن الکلام فی اصول عقاید الاسلام. (۸) زجر المتاع لکشف اتفاع عن وجه الوجوب والامتناع. (۹) اثبات القدرة الالهیة باقامة الحُجة الالهامیة.

(۲٤) حضرت مولانا حکیم محمد حسن دیوبندیرحمه الله

حضرت مولانا حکیم محمد حسن دیوبندیرحمه الله برادر کوچکِ حضرت شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندیرحمه الله و فرزند مولانا ذوالفقار علی دیوبندیرحمه الله هستند.

حضرت مولانارحمه الله در سال ۱۲۹۵ هجری قمری از دیوبند فراغت حاصل و از ابتدا تا انتها در دارالعلوم دیوبند بودند. ایشان پس از فراغت از دارالعلوم در شهر دهلی رفته و علم طب را (از نزد حکیم عبدالمجید خانرحمه الله) حاصل و در سال ۱۳۰۲ هجری قمری دوباره به دارالعلوم تشریف آوردند. ایشانرحمه الله پس از برگشت از دهلی به تدریس عربی (تفسیر، حدیث و فقه) و تعلیم طب مصروف بوده و در ضمن معالجه‌ی طلاب نیز سپرد به ایشان گردیده و از این‌رو به دارالعلوم همیشه باقی ماندند.

حضرت مولانارحمه الله با حضرت شیخ‌المشایخ مولانا رشید احمد گنگوهیرحمه الله بیعت نموده و به تزکیه باطن پرداخته و ایشان از اصحاب و خدام خاص حضرت قطب الإرشاد حضرت مولانا گنگوهیرحمه الله بودند.

حضرت حکیم صاحبرحمه الله در پانزدهم ماه ربیع‌الاول سال ۱۳۴۵ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به رحمت ایزدی پیوسته (و در قبرستان قاسمی دفن خاک گردیدند).

(۲۵) شیخ التفسیر حضرت مولانا عبدالرحمن امروهی رحمه‌الله

حضرت مولانا عبدالرحمن امروهی رحمه‌الله در سال ۱۲۷۷ هجری قمری در بمبئی متولد گردیده و با والدین به حرمین شریفین سفر کرده و قرآن عظیم‌الشأن را در آنجا حفظ نمودند. ایشان تعلیمات ابتدائی را در مکه‌ی مکرمه حاصل و دوباره به هندوستان آمده و ابتدا در نزد حضرت مولانا احمد حسن امروهی رحمه‌الله به کسب علوم مشغول گردیده و سپس به دیوبند شامل و تفسیر و حدیث را نزد حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله خوانده و از این‌رو عموماً در هنگام تدریس به حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله حواله می‌دادند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در تفسیر قرآن کریم مهارت تمام داشته و مدت طولانی در مدرسه‌ی شاهی مرادآباد، بمبئی، جامعه دابهیل و جامعه اسلامیه امروهه تدریس (و مدت ۶۰ سال انجام خدمت) کرده و تعداد بسیاری از علماء از جمله‌ی شاگردان شان هستند. در سال ۱۳۶۲ هجری قمری در دارالعلوم چند ایامی درس تفسیر و حدیث داده و در تدریس حدیث و فقه در بین اقران، مقام عالی و ممتاز داشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در تفسیر «بیضاوی»، «مطول» و «مختصرالمعانی» حواشی بسیار مفید تحریر نموده‌اند.

حضرت مولانا رحمه‌الله با حضرت شیخ‌العرب والعجم مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله بیعت و اجازه خلافت یافته و بالآخره به عمر نودسالگی در بیست و دوم

جمادی‌الثانی سال ۱۳۶۷ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و در پهلوی استاد مبارک شان حضرت مولانا احمد حسن امروهی رحمه الله (در مسجد جامع امروهه) دفن خاک گردیدند.

(۲۶) حضرت مولانا حکیم جمیل الدّین نگینوی ثُم دهلوی رحمه الله

حضرت مولانا حکیم جمیل الدّین رحمه الله اصلاً از نگینه ضلع بجنور بودند و در سال ۱۲۹۹ هجری قمری از دارالعلوم دیوبند فراغت حاصل کرده‌اند.

حضرت مولانا صاحب رحمه الله در علوم دینیه و طب مهارت تام داشته و زبان زدِ عام و خاص بوده و تمام عمر، علوم متذکره را تدریس می‌کردند.

حضرت حکیم صاحب رحمه الله پس از فراغت، ابتدا در غازی‌پور قیام نموده و از آنجا به دهلی تشریف بُردند. حضرت علامه محمد ابراهیم رحمه الله از شاگردان ممتاز ایشان است و زمانی که حضرت حکیم صاحب رحمه الله در مدرسه‌ی جونپور[1] تدریس می‌کردند، از نزد شان علم حاصل نموده بودند.

حضرت حکیم صاحب رحمه الله در شب هجدهم صفرالمُظفّر سال ۱۳۵۵ هجری قمری پس از ادای نماز تهجد، واصل حق گردیده و به زندگانی ابدی پیوستند.

---

۱ - جونپور یک شهر تاریخی در بهارت، ایالت مشرقی اترپردیش هندوستان واقع است.

(۲۷) حضرت مولانا حکیم عبدالوهاب غازی‌پوری رحمه الله

حضرت حکیم صاحب عبدالوهاب رحمه الله در قصبه‌ی یوسف‌پور، ضلع غازی‌پور در شرق یو پی به دنیا آمده و (پس از حفظ قرآن کریم در سن ده‌سالگی، علوم ابتدائی صرف و نحو را در وطن مألوف حاصل کرده، وارد دارالعلوم دیوبند گردیده و) در سال ۱۳۰۰ هجری قمری از دارالعلوم دیوبند فراغت حاصل (و ادب عربی را نزد حضرات مولانا فیض‌الحسن سهارنپوری رحمه الله و مولانا ذوالفقار علی دیوبندی رحمه الله و علم طب را در شهر دهلی نزد حکیم محمود خان رحمه الله خوانده‌اند).

حضرت حکیم رحمه الله به دست حق‌پرست حضرت مولانا شیخ رشید احمد گنگوهی رحمه الله بیعت کرده و در خدمت شان به تزکیه باطن مشغول گردیده و به یُمن دعای حضرت مرشد بزرگوار شان، در نبض‌شناسی به کمال رسیده و در معالجه به شهر دهلی مشهور و زبانزد عام و خاص بودند. ایشان از کودکی نابینا ولی قلباً بیدار بوده و ذهن رسا و حافظه بسیار قوی داشتند.

حضرت حکیم صاحب رحمه الله در ربیع‌الثانی سال ۱۳۶۰ هجری قمری در دهلی وفات کرده و حسب آرزوی دیرینه‌ی آن حضرت، پیکر مبارک شان را به قصبه‌ی گنگوه انتقال و در پهلوی پیر بزرگوار شان حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله دفن خاک نمودند.

(۲۸) حضرت مولانا حافظ محمد احمد قاسمی مهتمم دارالعلوم رحمه الله

حضرت حافظ صاحب مولانا محمد احمد قاسمی رحمه الله فرزند ارجمند و رشید قاسم‌العلوم والخیرات حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله در سال ۱۲۷۹ هجری قمری در قصبه‌ی نانوته به دنیا آمده است.

حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله ایشان را پس از حفظ قرآن عظیم‌الشأن به منبع‌العلوم گلاوتهی ضلع بُلند شهر[1] فرستادند و تعلیمات ابتدائی را آنجا حاصل و سپس به جامعه‌ی قاسمیه شاهی مرادآباد در نزد مولانا احمد حسن امروهی رحمه الله اعزام و کتاب‌های متوسط و فنون را در نزد ایشان خواندند. در سال ۱۲۹۷ هجری قمری مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله (حافظ صاحب را) به دارالعلوم دیوبند خواستند و نزد (حضرت شیخ‌الهند رحمه الله معقولات و کتاب‌های بُلند عربیت) و نزد حضرت مولانا محمد یعقوب نانوتوی رحمه الله ترمذی شریف را خوانده (و سپس در آستانه‌ی رشیدیه در گنگوه نزد) حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله حاضرشده و دوره‌ی حدیث و کتاب‌های تفسیر را به اتمام رسانیدند.

حضرت مولانا حافظ صاحب رحمه الله در سال ۱۳۰۳ هجری قمری به حیث مدرس عربی در دارالعلوم دیوبند مقرر گردیده و ده سال مسلسل درآنجا (صحیح مسلم، ابن ماجه، مشکاة المصابیح، مختصرالمعانی، جلالین شریف، میرزاهد و تمامی فنون را) تدریس نمودند.

---

۱ - مدرسه منبع‌العلوم گلاوتهی توسط مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه الله بنا گردیده بود و حضرت مولانا محمد احمد قاسمی رحمه الله در آن مدرسه زیر نگرانی شوهر خواهرشان، حضرت مولانا عبدالله انصاری انبیتهوی رحمه الله علوم را حاصل نمودند. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۵۶.

حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله (پس از هجرت مولانا شاه رفیع الدین صاحب دیوبندی رحمه الله به مکه‌ی مکرمه) در سال ۱۳۱۳ هجری قمری ایشان را به حیث مهتمم دارالعلوم تعیین نموده و مدت ۳۵ سال در این منصب ایفای وظیفه کرده و در پهلوی این مسئولیت به تدریس علوم نیز اشتغال داشتند. ایشان در سال ۱۳۴۱ هجری قمری به حیث مفتی‌اعظم به حیدرآباد تشریف بُرده و در سال ۱۳۴۴ هجری قمری دوباره به دارالعلوم آمده و کمر خدمت بستند.

حضرت مولانا رحمه الله در سفر اخیری که به حیدرآباد داشتند، در سوم جمادی‌الاول سال ۱۳۴۷ هجری قمری در هنگام سفر به داخل ریل (قریب ایستگاه نظام‌آباد) دار فانی را وداع گفته و به زندگانی ابدی پیوستند؛ و حسب حُکم دولتی جنازه‌ی شان به حیدرآباد انتقال و (در چهارم جمادی‌الاول ۱۳۴۷ هجری قمری) در خطه‌ی صالحین دفن خاک گردیدند.

(حضرات مولانا قاری محمد طاهر قاسمی و مولانا قاری محمد طیب قاسمی مهتمم دارالعلوم دیوبند، فرزندان حافظ صاحب مولانا محمد احمد قاسمی و نواسه های مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمهم‌الله هستند).

خدا رحمت کند این عاشقان پاک طِینت را

برای مطالعه حالات تفصیلی شان به کتاب «حکیم الاسلام اُور اُن کی مجالس» رجوع کنید.[۱]

---

۱ - همچنان رجوع کنید: «عکسِ احمد»، سوانح حیات فخر الإسلام حضرت مولانا محمد احمد صاحب مهتمم خامس دارالعلوم دیوبند، تألیف محمد شکیب قاسمی و محمد نوشاد قاسمی، و اکابر علمای دیوبند صفحه ۸۱ تا ۸۴

(۲۹) حضرت مولانا حبیب الرحمن عثمانی دیوبندیؒ

حضرت مولانا حبیب الرحمنؒ فرزند رشید مولانا فضل الرحمن صاحب عثمانیؒ متوفای سال ۱۳۲۵ هجری قمری هستند. ایشان در شهر دیوبند به دنیا آمده و از اول تا آخر در دارالعلوم دیوبند تعلیم‌یافته و در ادبیات عربی مهارت تام حاصل کرده در سال ۱۳۰۰ هجری قمری از آنجا فارغ گردیدند.

حضرت مولاناؒ در سال ۱۳۲۵ هجری قمری (به سبب مصروفیت‌ها و سفر های زیادِ مولانا محمد احمد قاسمیؒ مهتمم دارالعلوم و همچنان به خاطر ترقی بیشتر دارالعلوم) وی را نائب اهتمام دارالعلوم مقرر و در این مقام با بسیار محنت و بیدار مغزی ماحول علمی دارالعلوم را ترقی دادند.

حضرت مولاناؒ در سال ۱۳۴۰ هجری قمری در آل اندیا در جلسه‌ی جمعیت علمای هند شرکت و صدارت مجلس را عهده‌دار شده و خطابه‌ی را نیز ایراد کردند. در سال ۱۳۴۴ هجری قمری زمانی که حضرت مولانا حافظ محمد احمد قاسمیؒ به دارالعلوم تشریف بُردند، ایشان به صفت مفتی‌اعظم حیدرآباد تعیین گردیده و پس از یک سال، دوباره به دارالعلوم دیوبند آمده و پس از وفات حضرت حافظ محمد احمدؒ در سال ۱۳۴۷ هجری قمری به حیث ششمین مهتمم دارالعلوم دیوبند مقرر شدند.

حضرت مولاناؒ کتاب‌های متعددی را تصنیف کرده و کتاب‌های مشهور چون: «اسلام کیون کر پهیلا»، «(اسلام میں) مشوره کی اهمیت»، («قصیده ولایت المعجزات»)، «قصائد لامیه» و «تعلیمات اسلام»، («اشاعة الإسلام») از جمله‌ی آن‌ها است.

(حضرت مولانا رحمه الله از کثرت مطالعه، بسیار وسیع المعلومات بودند؛ چنانچه حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه الله می‌فرمودند: اگر علم کسی بر من اثر بیندازد، او شخص مولانا حبیب الرحمن رحمه الله هستند).

(حضرت مولانا رحمه الله به دست حق‌پرست شیخ‌المشایخ حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله بیعت و منازل تصوف و سلوک را در نزد ایشان طی کرده و به خلافت آن جناب ممتاز گردیده‌اند).

(حضرات مفتی اعظم مولانا مفتی محمد شفیع عثمانی، شیخ‌الحدیث مولانا محمد ادریس کاندهلوی، مولانا سید بدر عالم میرتهی مهاجر مدنی، مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی، مولانا قاری محمد طیب قاسم مهتمم دارالعلوم دیوبند و غیره بزرگان از فیضان علمی ایشان سیراب و شاداب گردیده‌اند).

حضرت مولانا رحمه الله در آخر شب چهارم ماه رجب‌المرجب سال ۱۳۴۸ هجری قمری دار دنیا را رها کرده و به زندگانی ابدی پیوستند.

(۳۰) حکیم الأمت حضرت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله

حضرت حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله در هنگام صبح صادق روز چهارشنبه پنجم ربیع‌الثانی سال ۱۲۸۰ هجری قمری به دنیا آمده و پس از حفظ قرآن کریم (نزد حافظ حسین علی رحمه الله)، کتاب‌های فارسی را نزد حضرت فتح محمد تهانوی رحمه الله و قرائت را نزد قاری محمد عبدالله مهاجر مکی رحمه الله (استاد تجوید مدرسه‌ی صولتیه مکه‌ی معظمه) خوانده و در سال ۱۲۹۵ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و مشکاة المصابیح، مختصر، ملا حسن و غیره کتاب‌ها و علوم را حاصل و در سال ۱۳۰۱ هجری قمری فراغت حاصل کرده (و دستار فضیلت به دستان مبارک حضرت قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله به سر مبارک شان گذاشته شد).

حضرت حکیم الأُمت رحمه الله پس از فراغت، به حیث مدرس در کانپور تشریف‌فرما شده، ابتدا در مدرسه‌ی «فیض عام» به مدت سه یا چهار ماه تدریس کرده؛ سپس در مدرسه‌ی جامع‌العلوم رفته و مدت چهارده سال در آنجا به درس و تدریس، افتاء و وعظ مصروف خدمت بودند.

حضرت حکیم الأُمت رحمه الله در ماه صفر سال ۱۳۱۵ هجری قمری از کانپور به تهانه بهون آمده و در همین‌جا ساکن مانده (و در خانقاه امدادیه[۱] مُتوکلاً عَلَی الله مصروف خدمت گردیدند).

---

۱ - خانقاهِ امدادیه کدام باقاعده و مستقل عمارت نبوده و صرف در شمال غرب تهانه بهون

(حاشیه باقیمانده در صفحه‌ی بعدی) ←

حضرت حکیم الأُمت رحمه‌الله با حضرت حاجی امداد الله صاحب مهاجر مکی رحمه‌الله بیعت کرده و به خلافت آن جناب ممتاز و از برج ربیع‌الاول سال ۱۳۱۵ هجری قمری به بیعت و ارشاد مردم مشغول گردیده و صدها هزار علماء، صلحاء، مشایخ و افراد خواص و عوام در مسترشدین ایشان داخل هستند.

(حضرات مولانا جلیل احمد شروانی، مولانا مفتی محمد حسن امرتسری، مولانا خیر محمد جالندهری، مولانا مفتی محمد شفیع عثمانی، مولانا اطهر علی صاحب، مولانا قاری محمد طیب قاسمی، علامه سید سلیمان ندوی، مولانا عبدالباری ندوی، حضرت مولانا شاه عبدالغنی پهول‌پوری، مولانا اشفاق الرحمن کاندهلوی، مولانا داکتر عبدالحی عارفی و غیره ... رحمهم‌الله از جمله‌ی مریدان ایشان بودند).

از حضرت حکیم الأُمت رحمه‌الله بیشتر از هزار تصانیف و مواعظ (و افادات) شایع گردیده است.

← (باقیمانده حاشیه صفحه‌ی قبلی)

مسجدی که ابتدا به نام مسجد پیرمحمد موسوم بوده و در سمت جنوبی همین مسجد، یک حجره‌ی بود که حضرت شیخ‌المشایخ حافظ الحاج مولانا امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله در این حجره قیام و طالبان حق را مستفیض می‌گردانیدند و از این‌رو این حجره به نام خانقاه امدادیه مسما گردید. حضرت حکیم الأمت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه‌الله تقریباً مدت چهل‌وهفت سال فیضان بحرهای ذخار شریعت و طریقت را در همین حجره‌ی شریفه جاری ساختند. در سال ۱۸۵۷ میلادی پلان جهاد در مقابل انگلیس از همین‌جا طرح‌ریزی گردیده بود. حاشیه تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۵۲.

بالآخره این آفتاب علم و عمل در شب پانزدهم رجب‌المرجب سال ۱۳۶۲ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به وصال مولای حقیقی پیوستند. نماز جنازه‌ی شان به امامت حضرت مولانا ظفر احمد عثمانی رحمه الله اداء و پیکر مبارک شان حسب وصیت آن جناب، در باغ شخصی شان (که آن را در زمان حیات خویش وقف خانقاه امدادیه نموده بودند) در تهانه بهون (قریب مزار حافظ ضامن شهید رحمه الله) دفن خاک گردیده است.

برای مطالعه بیشتر به کتاب‌های «اشرف السوانح» و «حکیم الأُمت کی نقوش و تأثرات» رجوع کنید.[1]

---

۱ - همچنان رجوع کنید: (۱) حضرت تهانوی کی پسندیده واقعات، تألیف مولانا ابوالحسن اعظمی دیوبندی، (۲) سیرت اشرف، تألیف منشی عبدالرحمن خان، (۳) حضرت حکیم الأمت مولانا اشرف علی تهانوی به حیثیت مجدد فقیه، تألیف حضرت مولانا مفتی اختر امام عادل قاسمی، (۴) حیات اشرف، تألیف مولانا داکتر غلام محمد صاحب، (۵) اشرف علی التهانوی حکیم الامت و شیخ مشایخ العصر فی الهند، تألیف محمد رحمت‌الله الندوی، (۶) تاریخ دارالعلوم دیوبند، تألیف سید محبوب رضوی ۲/ ۵۱. (۷) تذکره اولیائی دیوبند، تألیف حافظ سید محمد اکبر شاه بخاری، (۸) تذکره اکابر دیوبند، تألیف حافظ سید محمد اکبر شاه بخاری، (۹) اکابر دیوبند کا زاهدانه زندگی، (۱۰) اکابر کا مقام تواضع، تألیف مولانا محمد صادق آبادی، (۱۱) دارالعلوم أُور دیوبند کی تاریخی شخصیات، تألیف مولانا خورشید حسن قاسمی، (۱۲) عشق رسول أُور علمای دیوبند، تألیف ابوطلحه محمد اظهار الحسن محمود، (۱۳) علمای دیوبند کی واقعات و کرامات، تألیف حافظ مؤمن خان عثمانی.

(۳۱) حضرت مولانا غلام رسول هزاروی رحمه الله

حضرت مولانا غلام رسول هزاروی رحمه الله در ضلع هزاره (پاکستان) سکونت داشته و پس از کسب تعلیمات ابتدائی در هزاره، شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۰۳ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا هزاروی رحمه الله حافظ علوم عقلیه و نقلیه بوده و در سال ۱۳۰۸ هجری قمری به صفت مدرس در دارالعلوم مقرر گردیده و آن حضرت در درس و تدریس مهارت تام داشته و مدت سی سال در دارالعلوم خدمات شایان علمی نموده و هزاران طلبان علم از محضر علمی شان استفاده و کسب فیض کرده‌اند.

حضرت مولانا رحمه الله در هجدهم محرم‌الحرام سال ۱۳۳۷ هجری قمری در دارالعلوم دیوبند وفات کرده و در قبرستان قاسمی دفن خاک گردیدند.

(۳۲) حضرت مولانا سید مرتضی حسن چاندپوری رحمه‌الله

حضرت مولانا مرتضی حسن رحمه‌الله در چاندپور ضلع بجنور که وطن اصلی شان بود، در سال ۱۲۸۵ هجری قمری به دنیا آمده[۱] و پس از تکمیل دروس ابتدائی عازم دیوبند شده و (در دوره‌ی حدیث، حضرت قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله اشتراک کرده و) در سال ۱۳۰۴ هجری قمری از دارالعلوم فارغ‌التحصیل گردیدند. ایشان عالم صاحب استعداد، استاد کامیاب، واعظ مشهور و در فن مناظره شخصیت بی‌مثال بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله مدت زیادی در مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه و مدرسه‌ی مرادآباد شیخ‌الحدیث بوده و مدتی در دارالعلوم دیوبند، نظامت تعلیم و شعبه تبلیغ به وی سپرده‌شده بود و ایشان در ضمن وظیفه‌ی فوق، تدریس کتاب‌ها را نیز می‌نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله با مولانا رفیع الدّین رحمه‌الله سابق مهتمم دارالعلوم دیوبند بیعت کرده و سپس به حضرت حکیم الاُمت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه‌الله رجوع کرده و به خلافت آن جناب فایز گشته (و از فیوضات و معنویات شیخ‌المشایخ حضرت مولانا گنگوهی رحمه‌الله نیز بهره‌مند گردیده‌اند).

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۵۰ هجری قمری از دارالعلوم سُبک دوش گردیده و در مدرسه‌ی دربهنگه بِهار به حیث شیخ‌الحدیث تقرر حاصل و در اخیر در وطن اصلی

---

۱ – حضرت مولانا سید مرتضی چاندپوری رحمه‌الله فرزند حکیم سید بنیاد علی و از اولادِ عارف بالله شیخ‌الطریقة حضرت سید عارف علی شاه رحمه‌الله بوده که سلسله نسب عالی‌شان به شیخ ربانی و محبوب سبحانی شیخ‌المشایخ حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی رحمه‌الله می‌رسد. اکابر علمای دیوبند ص ۱۲۰.

خویش چاندپور سکونت اختیار کرده و در ماه ربیع‌الثانی سال ۱۳۷۱ هجری قمری با آواز بُلند کلمه‌ی شهادت را بر زبان جاری کرده و جان را به جان‌آفرین سپرده و حجاب خاک را بر رو کشیدند.

حضرت مولانا رحمه الله (از جمله‌ی شاگردان ممتاز حضرات قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی، مولانا محمد یعقوب نانوتوی، مولانا ذوالفقار علی دیوبندی، شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندی و غیره اکابرین رحمهم‌الله بوده و) کتاب‌های زیادی را تصنیف (و رسایل بسیاری را در ردّ قادیانیت تحریر) نموده و کتابخانه‌ی شخصی شان که مشتمل بر هشت هزار کتاب بود؛ پس از وفات شان توسط فرزند ارجمند شان (محمد انور صاحب رحمه الله) وقف کتابخانه دارالعلوم دیوبند گردیده است.

(۳۳) حضرت مولانا محمد یاسین سرهندی ثُم بریلوی رحمه‌الله

حضرت مولانا حافظ محمد یاسین سرهندی رحمه‌الله[1] مسکونه‌ی قریه‌ی «بسی» متصل سرهند شریف بوده و دروس ابتدائی را نزد حضرت مولانا احمد حسن صاحب کانپوری رحمه‌الله خوانده و شامل دارالعلوم دیوبند گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از تکمیل دروس (در سال ۱۳۰۱ هجری قمری دوره‌ی حدیث را نزد مولانا محمد یعقوب نانوتوی خوانده و) در سال ۱۳۰۶ از دارالعلوم فراغت حاصل (و در سال ۱۳۰۸ هجری قمری در دارالعلوم به صفت مدرس مقرر گردیده) و آن جناب از شاگردان ممتاز حضرت شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندی، (حضرت ملا محمود، مولانا سید احمد دهلوی رحمهم‌الله) بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت به صفت مدرس در مدرسه‌ی «فیض عام» کانپور مقرر و در سال ۱۳۱۲ هجری قمری در بریلی رفته و در آنجا مدرسه‌ی «اشاعة‌العُلوم» را تأسیس نموده و تمام عمر در آنجا به درس و تدریس اشتغال داشته و هزاران طالبان علم از

---

۱ - حضرت حافظ مولانا محمد یاسین فرزند میا جی تحسین علی فرزند میا جی امام علی در سال ۱۲۸۲ هجری قمری در دیوبند ضلع سهارنپور به دنیا آمده و آباء و اجداد ایشان از اهل علم و عزت و همه معتمد علیه شهر خویش و به مشاغل علمی مصروف بوده و نسب عالی‌شان به حضرت خلیفه‌ی راشد عثمان ابن عفان رضی‌الله‌عنه می‌رسد. اکابر علمای دیوبند ص ۸۷

حضرت مولانا محمد یاسین رحمه‌الله والد ماجد حضرت مولانا مفتی محمد شفیع عثمانی رحمه‌الله بانی دارالعلوم کراچی و پدر کلان حضرات مولانا مفتی محمد رفیع عثمانی و مولانا مفتی محمدتقی عثمانی دامت برکاتهم العالیه هستند. بسم الله «یادگار» بلخی

محضر علمی شان کسب فیض نمودند. مولوی احمد رضا خان بریلوی نیز در نزد شان کتاب‌های ابتدائی عربی را خوانده و در تمام زندگی این استاد خویش را تعظیم و تکریم می‌نمود.

(حضرت مولانا رحمه الله از مریدان خاص حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله بوده و تمامی مراحل سلوک را نزد ایشان طی کرده‌اند).

حضرت مولانا رحمه الله در هفتم صفرالمُظفّر سال ۱۳۶۳ هجری قمری در بریلی داعی اجل را لبیک گفته و در همان‌جا به خاک سپرده شدند.[۱]

۱ - حافظ محمد اکبر شاه بخاری وفات حضرت مولانا رحمه الله را به‌روز جمعه نهم صفرالمُظفّر سال ۱۳۵۵ هجری قمری و محل وفات شان را در قصبه‌ی دیوبند گفته‌اند. اکابر علمای دیوبند ص ۸۸

(۳۴) مجاهد جلیل حضرت مولانا عبیدالله سندهی رحمه‌الله

حضرت مولانا عبیدالله سندهی رحمه‌الله در قریه چیلانوالی ضلع سیالکوت در غرب پنجاب به دنیا آمده و پدر حضرت مولانا رحمه‌الله رام سنگهـ از قوم هنود بوده و سپس سیک گردیده (و پیشه‌ی زرگری داشت و شش ماه قبل از ولادت حضرت مولانا وفات نموده بود).

حضرت مولانا رحمه‌الله در دوران تحصیل تعلیمات ابتدائی خویش در مکتب ثانوی جامپور (ضلع دیره‌ی غازی خان) از تعلیمات اسلامی و صداقتِ اسلام متأثر گردیده (و به عمر پانزده‌سالگی در ۲۹ اگست سال ۱۸۸۷ میلادی در مُظفّر گره) مشرف به اسلام شدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از مسلمان شدن به سِند رفته و مدت زیادی در آنجا قیام نموده و در نزد حافظ محمد صدیق رحمه‌الله که صاحب نسبت بزرگ بودند، خدمت آن جناب را می‌کردند. ایشان در سال ۱۳۰۶ هجری قمری به دارالعلوم آمده و در سال ۱۳۰۷ هجری قمری در دوره‌ی حدیث شریک گردیده؛ و پس از اختتام دروس به سِند برگشتند. در سال ۱۳۱۵ هجری قمری دوباره به دارالعلوم تشریف‌فرما شدند و از نزد حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله اجازت حدیث را حاصل و در مشاغل سیاسی معاون حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله گردیدند. در سال ۱۳۲۷ هجری قمری وقتی جمعیة‌الانصار[1] تأسیس گردید، حضرت مولانا سندهی رحمه‌الله

---

۱ - در بیست و هفتم رمضان‌المبارک سال ۱۳۲۷ هجری قمری تحریکی توسط حضرت مولانا عبیدالله سندهی به نام «الانصار» پایه‌گذاری گردیده و جمعی عظیمی از فضلایی دارالعلوم دیوبند به‌خاطر اشاعت، ترویج، اعانت و امداد مالی دارالعلوم گرد هم جمع آمدند. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۱ / ۲۲۱.

به صفت ناظم آن مقرر و سپس حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله به خاطر بعضی مسائل، حضرت سندهی رحمه‌الله را از دیوبند به دهلی اعزام کرده و ایشان در آنجا اداره علمی «نظارة المعارف القرآنیه»[۱] را تأسیس نمودند.

حضرت شیخ سندهی رحمه‌الله بسیار ذهین، صاحب علم و شخصیت بزرگ سیاسی بودند و با علوم و کارنامه‌های حضرت شاه ولی‌الله محدث دهلوی رحمه‌الله وابستگی محکم داشته و بسیاری از تصانیف شان به زیور طبع آمده است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۳۳ هجری قمری به امر حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله به کابل رفته (و برای تبلیغ اسلام در آن دیار هفت سال خدمت نموده و لشکری را به نام «حِزبُ الله» جمع و تنظیم نموده و در آماده کردن امیر امان‌الله خان برخلاف انگلیس و اخذ استقلال افغانستان، تاج پیروزی و آزادی افغانستان بر سر مبارک حضرت مولانا عبیدالله سندهی رحمه‌الله است). در سال ۱۳۴۲ هجری قمری (پس از گرفتاری حضرت شیخ‌الهند در حجاز به

---

۱ – این اداره در سال ۱۳۳۱ هجری قمری در یک اتاق مسجد فتح‌پوری دهلی به همت حضرت مولانا سندهی رحمه‌الله پایه‌گذاری و توسط حضرات شیخ‌الهند محمودالحسن دیوبندی، حکیم اجمل خان دهلوی و نواب وقار المُلک رحمهم‌الله سرپرستی می‌گردید. در این اداره فضلایی مدارس عربیه و فارغان مکاتب و دانشگاه‌های دولتی تحت تعلیم و تربیت اسلامی قرار می‌گرفتند و بر علاوه تدریس حقائق و معارف قرآنی، با در نظر داشت حالات موجوده‌ی وقت، کار ها و تبلیغات سیاسی نیز انجام می‌گرفت. مقصد نهایت مهم دیگر اداره‌ی مذکور این بود: که میان تعلیم‌یافته‌های جدید و اصحاب و علمای کرام و علی‌الخصوص فضلایی دیوبند روابط مضبوط برقرار و شگافِ میان تعلیم‌یافته‌های دینی و غیردینی پُر گردد. بعدها به خاطر تکمیل این مقصد در جامعه ملیِ اسلامیه دهلی «بیت الحکمة» را بنیاد گذاشتند.

رجوع کنید: حاشیه تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲ / ۶۶.

روسیه رفته و از آنجا) در ترکیه سفرکرده و مدت دو سال در آنجا سکونت نموده و در سال ۱۳۴۴ هجری قمری به حجاز مقدس سفر و آنجا مقیم گشتند.

حضرت شیخ سندهی رحمه الله چهارده سال در حرمین شریفین ساکن بوده و هنگامی‌که در هندوستان (در سال ۱۳۵۶ هجری قمری) صوبه‌ها تأسیس گردید، به اساس سعی و تلاش دارالحکومه سِند در سال ۱۳۵۸ هجری قمری به هندوستان تشریف آورده و به تدریس سیاسی علماء مشغول گردیده و در اخیر (این داعی بزرگ و عَلَمبردار آزادی) به بهاولپور تشریف‌فرما شده و در آنجا در منطقه (دین پور) نامی آبادی در سال ۱۳۶۳ هجری قمری وفات و دفن خاک گردیده‌اند.[۱]

---

۱ - به‌خاطر تفصیلات حیات حضرت مولانا رحمه الله نظر کنید: «مولانا عبیدالله سندهی حالات زندگی" تعلیمات اُور سیاسی افکار، تألیف پروفیسور محمد سرور، «مولانا عبیدالله سندهی اُور اُن کی افکار و خیالات پر ایک نظر»، تألیف مولانا مسعود عالم ندوی رحمه الله.

(۳۵) حضرت مولانا گل محمد خان بجنوری ثُم دیوبندی رحمه‌الله

حضرت مولانا گل محمد خان رحمه‌الله در بجنور به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را در وطن مألوف خویش فراگرفته و شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۰۸ هجری قمری از آنجا فارغ‌التحصیل شدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت در چندین مدارس به تدریس علوم پرداخته و در بیست و چهارم ماه شوال‌المکرم سال ۱۳۱۶ هجری قمری در دارالعلوم دیوبند به صفت مدرس عربی مقرر و تا سال ۱۳۱۸ هجری قمری به تدریس پرداختند.

حضرت مولانا رحمه‌الله را در بیست و سوم محرم‌الحرام سال ۱۳۱۹ هجری قمری به مدرسه‌ی منگلور فرستادند و باز دوباره در بیست و سوم شوال‌المکرم سال ۱۳۲۰ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند طلب کرده و تا اخیر عمر در دارالعلوم به تدریس طالبان علم مشغول بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در دوازدهم رمضان‌المبارک سال ۱۳۵۳ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به دارالبقاء سوی محبوب حقیقی شتافتند.

(۳٦) حضرت مولانا محمد اسحاق کتهوری رحمه‌الله

مولانا محمد اسحاق کتهوری رحمه‌الله در قصبه‌ی کتهور ضلع میرتهـ در سال ۱۲۸۱ هجری قمری (در یک خانواده سادات) چشم به جهان گشوده و تعلیمات ابتدائی را در میرتهـ (نزد کاکای محترم شان مولانا کفایت علی رحمه‌الله) و در امروهه (نزد مولانا احمد حسن امروهی رحمه‌الله) و در مدرسه‌ی فتح‌پوری حاصل کرده و شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۰۸ هجری قمری فارغ شده و ایشان از جمله‌ی شاگردان ممتاز حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت از دارالعلوم به دهلی سفر و علم طب را (از نزد حکیم عبدالمجید خان دهلوی و عبدالعزیز خان لکهنوی رحمهماالله) حاصل نموده و در ابتدا در وطن اصلی خویش به معالجه مردم پرداخته و سپس در شهر میرتهـ به مُداوای مریضان مشغول شده و در ضمن برای علاقه‌مندان به تدریس علوم طب همت گماشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در قصبه‌ی کتهور مسجد جامع و عید گاه بناکرده و در امداد دارالعلوم حصه گرفته و در جلسات مختلف و مهم دارالعلوم دیوبند از خدمات و اخلاق حمیده مولانا رحمه‌الله تعریف و تمجید می‌گردید.

(حضرت مولانا رحمه‌الله به دست حق‌پرست قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله بیعت نموده و از نزد ایشان خرقه‌ی خلافت پوشیدند).

حضرت مولانا رحمه‌الله رابطه‌ی بسیار نزدیک و بی‌تکلف با حضرت شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه‌الله داشته و مدت زیادی (از سال ۱۳۴۴ تا ۱۳۷۳ هجری قمری) از جمله‌ی اعضای مجلس شورای دارالعلوم دیوبند بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۷۴ هجری قمری در قصبه‌ی خویش به ندای حق لبیک گفته و به رحمت ایزدی پیوسته و در همان‌جا به خاک سپرده شده‌اند.

(۳۷) حضرت مولانا ثناء الله امرتسری رحمه الله

حضرت مولانا ثناء الله امرتسری رحمه الله در سال ۱۲۸۲ هجری قمری در امرتسر به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را آنجا حاصل و کتاب‌های حدیث را نزد شیخ عبدالمنان وزیرآبادی رحمه الله فراگرفته و در سال ۱۳۰۸ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند شده و چندین سال در آنجا اقامت و معقولات (منطق، حکمت، اصول) و فقه را حاصل نموده و پس از فراغت در وطن اصلی خویش امرتسر رفته به تصنیف و تألیف مشغول گردیده (و آنجا یک مطبعه‌ی را به نام «اهلِ حدیث پریس» ساختند).

مولانا امرتسری رحمه الله مسلکاً اهل حدیث (غیر مقلد) بوده و در امرتسر هفته‌نامه‌ی «هفت روزه اهلِ الحدیث» را تأسیس نموده که مدت چهل سال نشر و چاپ می‌شد.

حضرت مولانا رحمه الله در فن مناظره شهرت به سزایی داشته و برخلاف قادیانیت کتاب‌های معتمد و مُدلل را تصنیف نمودند. ایشان در سال ۱۳۲۶ هجری قمری در مجلس مناظره میرزا غلام احمد قادیانی را چیلنج داد که هرکسی که دروغ‌گو باشد، همان شخص اول از دنیا خواهد رفت و میرزا غلام احمد قادیانی این چیلنج را منظور کرده بود. چنانچه میرزا غلام احمد قادیانی به مرض هیضه (کُولرا) مُبتلا و در سال ۱۹۰۸ میلادی وفات کرد و حضرت مولانا امرتسری رحمه الله چهل سال دیگر به قید حیات بوده و برای اسلام و مسلمانان خدمات بزرگ و مهم را انجام داده و به نام «شیر پنجاب» یاد کرده می‌شدند. «تفسیرالقرآن بکلام‌الرحمن» (عربی)، «تفسیر ثنائی» (اردو در هشت جلد)، («برهان التفاسیر»، «بیان الفرقان علی علم البیان»، «تفسیر بالرأی»)، «تقابل ثلاثه»، («توحید تثلیث اُور راهِ نجات»،

«جوابات نصاری»، «اسلام و مسیحیت»، «مناظره اله آباد») و غیره از تصانیف مشهور ایشان است.

حضرت مولانا رحمه‌الله هنگام تأسیس جمعیة العلماء هند از اعضای برجسته‌ی آن به شمار می‌رفت و در تحریک آزادی هند پیشاپیش همه بودند. ایشان پس از تقسیم هند به گوجرانواله (پاکستان) منتقل‌شده و بالآخره در چهارم جمادی‌الاول سال ۱۳۶۳ هجری قمری (به عمر هشتادسالگی) در سر گودها وفات و در همان‌جا دفن خاک گردیدند.[۱]

---

۱ - مولانا ثناء الله امرتسری رحمه‌الله به عمر چهارده سالگی در امرتسر نزد مولانا احمد الله امرتسری (غیر مقلد) کتب شرح جامی، قطبی و دیگر کتاب‌ها را خوانده و غرض فراگیری علوم به شهر وزیرآباد گوجرانواله پنجاب سفرکرده و کتب مُروجه علوم و فنون را نزد حافظ عبدالمنان وزیرآبادی (غیر مقلد) خوانده و سند فراغت حاصل کردند. مولانا رحمه‌الله به خاطر فراگیری صحیحین به شهر دهلی تشریف‌فرما شده و از نزد حضرت میا سید نذیر حسین دهلوی (غیر مقلد) سند اجازت حدیث حاصل و راهی مدرسه‌ی «مظاهر العلوم» گردیده و پس از کسب علوم، عازم «دارالعلوم دیوبند» شده و از محضر علمی شیخ‌الهند حضرت مولانا محمودالحسن دیوبندی رحمه‌الله استفاده نموده و کتب منقولات و معقولات را خوانده و در دوره‌ی حدیث حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله شامل و بعد از اکمال، سند فراغت حاصل کردند. مولانا رحمه‌الله پس از آن به مدرسه «فیض عام» کانپور رفته و از محضر علمی حضرت مولانا احمد حسن کانپوری رحمه‌الله استفاده کرده و سند فراغت حاصل نمودند.

مولانا رحمه‌الله پس از فراغت تحصیل در مدرسه‌ی «تائید الإسلام» نزد مولانا احمد الله امرتسری (غیر مقلد) رفته و به تدریس علوم مشغول و پس از شش سال خدمت در آنجا، به مدرسه‌ی «اسلامیه مالیرکوتله» رفته و مدت دو سال خدمات تدریسی را انجام داده و مجدداً به امرتسر برگشتند.

← (حاشیه باقیمانده در صفحه‌ی بعدی)

(حاشیه باقیمانده صفحه‌ی قبلی)

کتب ذیل از تصانیف ایشان است: «دلیل القرآن»، «تعلیم القرآن»، «اتباع رسول»، «خلافت محمدیه»، «حیات مسنونه»، «هدایت الزوجین»، «شریعت اُور طریقت»، «الفوز العظیم»، «مائته ثنائیه»، «عقائد مرزا»، «شهادت مرزا»، «فاتح قادیان»، «فسخ نکاح مرزائیان»، «مکالمه احمدیه»، «الهامات مرزا»، «شهادت مرزا»، «بهاء الله اُور مرزا»، «آریه سماج»، «سوامی دیانند کا علم و عقل»، «فتاوی» وغیره ...

فتاوی مولانا امرتسری رحمه‌الله را مولانا محمد داود راز دهلوی (غیر مقلد) در دو جلد مرتب کرده و مولانا شرف الدین دهلوی (غیر مقلد) بر آن، حواشی مفیده نگاشته و برای بار اول در سال ۱۹۵۴ میلادی چاپ گردید.

مولانا امرتسری رحمه‌الله چون از ابتدا از علمای غیر مقلدین متأثر بوده و از این‌رو منکر تقلید گردیده و در جریان درس اعتراضات را بر علیه مذاهب ائمه‌ی اربعه بیان و طالب جواب می‌گردیده و اساتذه‌ی شان حضرات شیخ‌الهند و مولانا احمد حسن کانپوری رحمهماالله با جبین گشاده و فراخ دلی، با شفقت و محبت، با نرمی و آرامش سؤالات وی را جواب داده و رفع شبهه می‌نمودند.

مولانا امرتسری رحمه‌الله در میان حضرات غیر مقلدین از جایگاهی ویژه‌ی برخوردار است و آنها به اقوال ایشان ارزش بیشتری قائل هستند.

مولانا رحمه‌الله به خاطر تردید مقلدین ائمه‌ی اربعه (احناف، شوافع، موالک و حنبلیان) و حمایت غیرمقلدین کتاب‌های ذیل را نیز نوشته است: «فتوحات اهل حدیث»، «اهل حدیث کا مذهب»، «حدیث نبوی اُور تقلید شخصی و سلفی»، «تنقید تقلید»، «اجتهاد و تقلید»، «معقولات حنفیه»، «رساله‌ی آمین»، «رساله‌ی رفع یدین»، «فاتحه خلف الإمام» و غیره ...

رجوع کنید: (۱) «مولانا ثناء الله امرتسری حیات، خدمات و آثار»، تألیف محمد رمضان یوسف سلفی، (۲) «رئیس المناظرین شیخ الإسلام حضرت مولانا ثناء الله امرتسری»، تألیف فضل الرحمن ابن میا محمد، (۳) «سیرت ثنائی»، تألیف مولانا عبدالمجید خادم سوهدروی.

(۳۸) حضرت مولانا شاه وارث حسن کوره جهان‌آبادی رحمه‌الله

حضرت مولانا شاه وارث حسن رحمه‌الله در قصبه‌ی کوره جهان‌آباد چشم به جهان هستی گُشوده و (پس از حاصل کردن، تعلیمات ابتدائی) در سال ۱۳۱۰ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و با جدوجهد فراوان دروس را تکمیل و در سال ۱۳۱۲ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله با حضرت قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله بیعت کرده و مدت زیادی در خدمت آن جناب محنت‌های شاقه کشیده و به خلافت شان سرفراز گشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سفر حجاز رفته و به حضور حضرت سیدالطائفه شیخ العرب والعجم حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله رسیده و مدتی نزد شان به خدمت مشغول بودند و پس از مراجعت از سفر حجاز چند مدتی در مدارس بنارس و مُظفّر پُور به صفت شیخ‌الحدیث مقرر و پس از چندی از ملازمت سُبک دوش و در شهر لکهنو اقامت اختیار کرده و در ارشاد و بیعت مردم مشغول گردیده و افراد بسیار بزرگ، بزرگ از تحصیل کرده‌گان مرید شان شده (و اکثر قضات، وکلا، رؤسا و تحصیل‌کردگان علوم عصری و قشر دانشگاهی از محضر شان مستفید می‌گردیدند).

حضرت مولانا رحمه‌الله در شانزدهم جمادی‌الاول سال ۱۳۵۵ هجری قمری از این دنیا رخت سفر بسته و به رحمت ایزدی پیوستند و پیکر شان در مسجد جامع تیله قریب شاه پیر محمد لکهنوی رحمه‌الله دفن خاک گردیده است.

(۳۹) حضرت مولانا امین‌الدّین دهلوی رحمه الله

حضرت مولانا امین‌الدّین دهلوی رحمه الله در شهر اورنگ‌آباد دکن در سال ۱۲۸۷ هجری قمری به دنیا آمده و تعلیمات ابتدایی را در زیر سایه پُر عطوفت پدر و مادر بزرگوار شان حاصل کرده و در سال ۱۳۰۴ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و پس از سه سال تحصیل علوم، در سال ۱۳۰۷ هجری قمری به شاه جهان‌پور (در مدرسه‌ی اعزازیه) رفته (و کتاب‌های معقولات را نزد مولانا نادر الدین رحمه الله شاگرد خاص مولانا عبد الحق خیرآبادی رحمه الله خوانده) و در سال ۱۳۰۹ هجری قمری دوباره به دارالعلوم دیوبند آمده و در سال ۱۳۱۲ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت به شهر دهلی رفته و در سال ۱۳۱۵ هجری قمری مدرسه‌ی امینیه[1] را در آنجا تأسیس و حلقه‌های تدریس عقیدت‌مندان را برپا و فیضان علم و عمل را جاری ساخته و تا آخر عمر با این مدرسه وابسته بودند.

---

۱ - بنیاد این مدرسه در سال ۱۳۱۵ هجری قمری به دستان مبارک حضرت مولانا امین‌الدّین دهلوی رحمه الله گذاشته‌شده و ابتدا مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه الله و مولانا ضیاءالحق دیوبندی رحمه الله به صفت استاد مقرر گردیده و پس از حضرت شاه صاحب رحمه الله، حضرت مولانا مفتی کفایت الله دهلوی رحمه الله مسند تدریس را زینت بخشیدند. در اول این مدرسه در «سُنهری مسجد» در منطقه «چاندنی چوک» دهلی کهنه تأسیس و به‌زودی ترقی نموده در سال ۱۳۲۳ هجری قمری در دروازه مکتب کشمیری به مسجد «پانی پتیان» منتقل گردید.

پس از اینکه رجوع طلبان از داخل و ممالک خارجی بیشتر شد، این مدرسه را در قرب مزار شاه ولی‌الله محدث دهلوی رحمه الله در مهندیا انتقال دادند و تاکنون با عمارت عالی برای طلبان علوم جلوه افروز است. رجوع کنید: حاشیه تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲ / ۷۷.

حضرت مولانا مفتی کفایت الله دهلوی مفتی اعظم هندرحمه‌الله (پس از عودت شاه انور شاه کشمیری‌رحمه‌الله به وطن شان، از شاه جهان‌پور تشریف‌فرما شده و بر مسند شیخ‌الحدیثی مدرسه تقرر حاصل و) تا آخر زندگی در مدرسه امینیه تدریس حدیث می‌کردند و این مدرسه در آن زمان مرجع مستفتیان بود.

(حضرت مولانارحمه‌الله از شاگردان خاص شیخ‌الهند حضرت مولانا شیخ محمودالحسن دیوبندی‌رحمه‌الله هستند).

حضرت مولانا امین‌الدّین دهلوی‌رحمه‌الله در نوزدهم رمضان‌المبارک سال ۱۳۳۸ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به لقاءالله پیوستند و در مهندیان نزدیک مرقد منور حضرت شاه ولی‌الله محدث دهلوی‌رحمه‌الله دفن خاک گردیدند.[۱]

۱ - به‌خاطر تفصیل بیشتر حیات حضرت مولانارحمه‌الله به کتاب الواح الصنادید حصه اول از صفحه ۲۴۹ تا ۲۵۴ تألیف مولانا عطاء الرحمن قاسمی‌رحمه‌الله استاد جامعه رحیمیه دهلی‌نو و کتاب تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۷۶ و ۷۷، تألیف مولانا سید محبوب رضوی‌رحمه‌الله رجوع کنید.

(۴۰) حضرت مولانا محمد صادق کراچوی رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد صادق کراچوی رحمه‌الله در شهر کراچی به دنیا آمده و پس از تعلیمات ابتدائی شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۱۲ هجری قمری فارغ گردیدند. ایشان از اعضای بزرگ تحریک سیاسی حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله به شمار می‌رفتند و حسب هدایت آن حضرت خدمات شایان را انجام دادند.

(حضرت مولانا رحمه‌الله با حضرت مولانا عبیدالله سندهی رحمه‌الله تعلقات عمیق و مخلصانه داشتند و نام حضرت مولانا محمد صادق کراچوی رحمه‌الله در سر فهرست جنود الربانیه درج است).

حضرت مولانا رحمه‌الله در زمان جنگ بزرگ هنگامی‌که انگلیس‌ها به عراق حمله کردند قبائل بلوچ را در مقابل آن‌ها تحریک کردند تا کمک و امداد به عساکر انگلیس نرسد و همان‌طور شد و عساکر انگلیس مجبور شده سلاح خویش را به زمین انداختند؛ و پس از وقوع این حادثه حکومت هند به دستور انگلیس‌ها حضرت مولانا رحمه‌الله را به جُرم بغاوت گرفتار و (در مهاراشتر) زندانی کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله از سال ۱۳۵۰ تا ۱۳۶۷ هجری قمری عضو مجلس شورای دارالعلوم دیوبند بودند و پس از مدتی خدمت در کراچی رفته و مدرسه‌ای را (در محله‌ی کهرّه) تأسیس و به تدریس علوم شروع نموده و تا اخیر عمر در همان مدرسه مشغول گشتند.

(۴۱) مفتی اعظم حضرت مولانا مفتی کفایت الله دهلوی رحمه‌الله

حضرت مولانا مفتی کفایت الله دهلوی رحمه‌الله (فرزند عنایت‌الله) در سال ۱۲۹۲ هجری قمری در شاه جهان‌پور ایالت اتراپردیش به دنیا آمده و قرآن عظیم‌الشأن و تعلیمات ابتدائی را در آنجا فراگرفته و (بعضی کتاب‌ها را در مدرسه‌ی «اعزازیه» شاه جهانپور خوانده و) سپس شامل مدرسه‌ی قاسمیه شاهی مرادآباد گردیده (و در نزد حضرت مولانا عبدالعلی میرتهی رحمه‌الله، شاگرد رشید مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله و دیگر اساتذه رحمهم‌الله علم حاصل) و از آن پس به دارالعلوم دیوبند آمده (و دوره‌ی حدیث را در نزد حضرات شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندی رحمه‌الله و مولانا عبدالعلی قاسمی رحمه‌الله خوانده) و در سال ۱۳۱۳ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله پس از فراغت در مدرسه‌ی «عین‌العلم» شاه جهان‌پور به حیث مدرس مقرر شده و از همین زمان صدور فتوا را نیز شروع نمودند. در سال ۱۳۲۱ هجری قمری در ردّ قادیانیت رساله‌ی را به نام «البُرهان» نگاشتند[۱] و در آخر همین سال (۱۳۲۱ قمری) به اصرار مولانا امین‌الدّین دهلوی رحمه‌الله به مدرسه‌ی امینیه دهلی آمده و به صفت شیخ‌الحدیث تعیین گردیده و در زمان خویش مفتی اعظم هندوستان و مورد اعتماد و مقبول همه بودند.

---

۱ - در تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۷۹ به‌جای رساله «البُرهان»، ماهنامه «البُرهان» مسطور و عبارت آن قرار ذیل تحریر گردیده است: (حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله) در سال ۱۳۲۱ هجری قمری به خاطر تردید قادیانیت، یک ماهنامه‌ی را به نام «البُرهان» جاری ساختند.

فتاوای حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله در هشت جلد به نام «کفایت المُفتی» توسط فرزند ارجمند شان حضرت مولانا حفیظ الرحمن رحمه‌الله[1] چاپ و نشر و مورد استفاده و استفاضه‌ی مسلمین قرارگرفته و همچنان کتاب «تعلیم الاسلام» آن حضرت رحمه‌الله از تصانیف مقبول در نزد عام و خاص است.

حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله پس از تأسیس جمعیت علمای هند از سال ۱۹۱۹ میلادی تا بسیار مدت دراز، صدارت آن را و همچنان از سال ۱۳۵۵ الی ۱۳۷۲ هجری قمری عضویت شورای دارالعلوم را به عهده داشتند و به صفت نماینده کشور هندوستان یک‌مرتبه به حجاز و مرتبه‌ی دیگر به مصر تشریف‌فرما شدند. ایشان از اثر فعالیت‌های سیاسی

---

۱ – مولانا مفتی حفیظ الرحمن واصف دهلوی رحمه‌الله فرزند ارجمند حضرت مولانا مفتی کفایت الله دهلوی رحمه‌الله در سال ۱۳۳۲ هجری قمری در کوچه‌ی «چیلان محله چهل امیران» در شهر دهلی به دنیا آمده و علوم قرآن، حدیث و فقه را در مدرسه «امینیه» دهلی در نزد والد ماجدشان حضرت مفتی کفایت الله دهلوی رحمه‌الله خوانده و پس از تکمیل دروس به مسند درس و تدریس نشسته و پس از وفات حضرت مفتی اعظم، مفتی کفایت الله دهلوی رحمه‌الله نائب مهتمم و سپس به حیث مهتمم مدرسه «امینیه» دهلی مقرر گردیدند.

کتاب‌های «مصدر نامه»، «ادبی بهول بهلیان»، «زرگل»، «تذکره‌ی سائل»، «سه لسانی مصدر نامه» «قرآنی پندنامه» و «کفایت المفتی» از شاهکاری‌های علمی آن جناب است.

حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله در سیزدهم مارچ سال ۱۹۸۷ میلادی به دیار ابدی پیوسته و در گورستان مهندیان در نزدیک مرقد منور حضرت مولانا مفتی عتیق الرحمن عثمانی رحمه‌الله در چند قدمی دارالمدرسین در کنار راه، حجاب خاک را به روی مبارک شان کشیدند.

رجوع کنید: الواح الصنادید حصه اول صفحات ۳۲۱ تا ۳۲۹.

(مرتبه‌ی اول در زندان گجرات و مرتبه‌ی دوم در زندان ملتان) زندانی شده و در آنجا زحمات زیادی را متقبل گردیدند.

حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله در شب سیزدهم ربیع‌الثانی سال ۱۳۷۲ هجری قمری در دهلی وفات کرده و در نزدیک مزار مبارک شیخ‌المشایخ حضرت قطب‌الدین بختیار کاکی رحمه‌الله در دهلی (کنار دروازه ظفر محل در یک احاطه‌ی بُلند) دفن خاک گردیدند.

برای تفصیل بیشتر به «الجمعیة دهلی کا مفتی اعظم» رجوع کنید.[۱]

۱ - همچنان به‌خاطر تفصیلات حیات حضرت مفتی رحمه‌الله نظر کنید: «الواح الصنادید» حصه دوم صفحه ۳۶ و ۳۷.

(۴۲) محدّث العصر حضرت مولانا سید محمد انور شاه کشمیری رحمه‌الله

حضرت امام‌العصر، خاتم الفقهاء والمحدثین شیخ‌الإسلام مولانا سید محمد انور شاه کشمیری رحمه‌الله به‌روز شنبه بیست و هفتم ماه شوال‌المکرم سال ۱۲۹۲ هجری قمری در قصبه‌ی «لولاب» کشمیر (در یک خانواده معزز سادات) چشم به جهان هستی گشوده و در سن چهار و نیم سالگی درس قرآن عظیم‌الشأن را در نزد پدر بزرگوار شان حضرت مولانا سید معظم شاه رحمه‌الله که از علمای ربانی و پیر و مرشد طریقت بودند، شروع کرده و در ظرف شش ماه کتاب‌های فارسی، متعدد رسایل و غیره را در ضمن تعلیم قرآن ختم نمودند.

حضرت شاه صاحب رحمه‌الله مدت سه سال در مدارس هزاره مشغول فراگیری علوم بوده و در سال ۱۳۱۰ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و از فیوضات علمیه و باطنیه مشاهیر وقت (حضرات شیخ‌الهند مولانا شیخ محمودالحسن دیوبندی، مولانا خلیل احمد سهارنپوری، مولانا محمد اسحاق امرتسری مهاجر مدنی، مولانا غلام رسول هزاروی و دیگران رحمهم‌الله) استفاده اعظمی نموده و در سال ۱۳۱۴ هجری قمری از دارالعلوم دیوبند فراغت حاصل کردند.

حضرت شاه صاحب رحمه‌الله پس از حاصل کردن علوم به حضور حضرت قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله در گنگوه تشریف‌فرما شده و سند حدیث و فیوض باطنی حاصل و به خلافت آن حضرت رحمه‌الله فایز گشتند.

حضرت شاه صاحب رحمه‌الله پس از فراغت از دارالعلوم دیوبند در مدرسه‌ی امینیه دهلی به درس و تدریس مشغول بوده و در سال ۱۳۲۰ هجری قمری دوباره به کشمیر رفته و

مدرسه‌ی را به نام «فیض عام» تأسیس کرده و در سال ۱۳۲۳ هجری قمری هم‌رکاب مشاهیر کشمیر به سفر حج بیت‌الله تشریف‌فرما شده و مدتی از کتابخانه‌های مختلف آن مقام استفاده کردند.

حضرت مولانا کشمیری رحمه‌الله در سال ۱۳۲۷ هجری قمری به دیوبند تشریف آورده و اساتید دیوبند (حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله) ایشان را در دارالعلوم نگه‌داشته و به تدریس علوم (خصوصاً صحیح مسلم شریف و ابو داود شریف) مأمور نمودند.

حضرت شاه صاحب رحمه‌الله مدت درازی از قبول مزد و معاش اجتناب کرده و مهمان مهتمم دارالعلوم دیوبند، جناب حضرت حافظ محمد احمد قاسمی رحمه‌الله فرزند رشید قاسم العلوم والخیرات مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله بودند.

حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله در سال ۱۳۳۳ هجری قمری هنگامی‌که به سفر حجاز رفتند، حضرت مولانا کشمیری رحمه‌الله را جانشین خویش انتخاب کرده و حضرت شاه صاحب رحمه‌الله مدتی ۱۲ سال در این مسند جلوه افروز بودند.

حضرت شاه صاحب رحمه‌الله در سال ۱۳۴۶ هجری قمری از دیوبند به «جامعه اسلامیه دابهیل» تشریف‌فرما شده و تا سال ۱۳۵۱ هجری قمری به تدریس حدیث مشغول گردیدند.

حضرت شاه صاحب رحمه‌الله حافظه بسیار قوی داشتند (و با یک‌مرتبه مطالعه کتاب، مضامین و مطالب به‌جای خود، حتی عبارت‌ها با صفحات و سطور به حافظه‌ی شان نقش می‌بست و در دوران تقریر بدون تکلف به کتاب‌ها حواله بالای حواله داده می‌رفتند و برعلاوه صحاح سته اکثر کتاب‌های حدیث تقریباً بر نُوک زبان شان بود و از این رو) در بین

علماء به کتابخانه‌ی «متحرک و متکلم» مشهور بودند و تمام علماء به عظمت شان معترف بوده (چنانچه علامه سید سلیمان ندوی رحمه الله می‌نویسند: مثال حضرت شاه صاحب رحمه الله مانند آن دریایی بیکرانِ است که از بالا سطح آن ساکن؛ و اما در قعر از خزینه‌های گران‌قیمت مُرواریدها معمور باشد.

علامه سید رشید رضا رحمه الله بار بار می‌فرمودند: «**مَا رَأَيتُ مِثْلَ هَذَا الْأُسْتَاذِ الْجَلِيلِ**». {من استاد بزرگی مانند این را ندیده‌ام}).

علامه اقبال لاهوری رحمه الله بسیار زیاد از افکار حضرت شاه صاحب رحمه الله متأثر بوده (و در بخش اسلامیات، از فیضان آن جناب استفاده کرده و در مقابل آرای شاه صاحب رحمه الله سرِ تسلیم خَم می‌نمودند).

حضرت شاه صاحب رحمه الله تصانیف گران‌بها و شاگردان صاحب علم وفور را از خود بجا گذاشته و در ردّ قادیانیت مناظرات نموده و کتاب‌های را نوشته و به زیور طبع آوردند.

کتاب‌های همچون: «إکفار المُلحدین»، «خاتم‌النبیین»، «کشف الستر»، («عقیدة الإسلام»، «حیات عیسی»، «التصریح بما تواتر فی نزول المسیح»، «فصلُ الخطاب فی مسألة اُم‌الکتاب» و غیره) از تصانیف منیف شان است.

کتاب‌های «فیض‌الباری شرح صحیح البخاری، تألیف علامه محمد بدر عالم میرتهی رحمه الله»، «الانوارالمحمود شرح سنن ابوداود»، «معارف‌السنن شرح ترمذی، تألیف محدث العصر علامه سید محمد یوسف بنوری رحمه الله»، «انوارالباری شرح صحیح البخاری، تألیف علامه سید احمد رضا بجنوری رحمه الله»، («عرف‌الشذی شرح ترمذی، تألیف علامه محمد

چراغ رحمه الله») از تقاریر درسی حضرت شاه کشمیری رحمه الله هستند که توسط شاگردان شان جمع‌آوری و چاپ و نشر گردیده است.

حضرت شاه صاحب رحمه الله (به عمر ۶۰ سالگی) در سوم صفرالمُظفّر سال ۱۳۵۲ هجری قمری در اخیر حصه شب دنیا را الوداع گفته و به رحمت ایزدی پیوستند و در دیوبند (قریب عید گاه) آسوده خواب گردیدند.

(حضرات مولانا محمد انظر شاه مسعودی کشمیری و مولانا محمد ازهر شاه قیصر کشمیری رحمهماالله که از استادان دارالعلوم دیوبند بودند، از جمله‌ی فرزندان آن جناب می‌باشند).

برای تفصیل بیشتر حالات و زندگانی حضرت شاه صاحب رحمه الله به کتاب‌های، «حیات انور»، «نقش دوام» و «نفحة العنبر» رجوع کنید.[1]

---

۱ - همچنان رجوع کنید: (۱) انوارِ انوری، تألیف مولانا محمد انوری، (۲) انوار السوانح، تألیف داکتر غلام محمد کهچی، (۳) مولانا محمد انور شاه کشمیری حیات اُور علمی کارنامی، تألیف قاری محمد رضوان، (۴) المحدّث الکبیر محمد أنور شاه الکشمیری و منهجه فی شرح الحدیث، تألیف محمد عادل خان، (۵) العلامة محمد أنور شاه الکشمیری فی ضوء إنتاجاته الأدبیه والعلمیة، تألیف السید شاهد رسول کاکاخیل، (۶) امام العصر علامه محمد انور شاه کشمیری، تألیف مولانا عبدالحلیم چشتی، (۷) جمال انوری، تألیف مولانا عبدالقیوم حقانی، (۸) نقش دوام، تألیف مولانا انظر شاه مسعودی. (۹) تقدُّسِ انور، تألیف عبدُالرّحمن گوندو.

(۴۳) حضرت مولانا ماجد علی جونپوری رحمه‌الله

حضرت مولانا ماجد علی جونپوری رحمه‌الله در قصبه‌ی مانی کلان از توابع جونپور به دنیا آمده و پس از تحصیل کتاب‌های ابتدائی در سال ۱۳۰۸ هجری قمری در نزد مولانا عبدالحق ابن فضل الحق رحمه‌الله و همچنان در نزد مولانا لطف‌الله صاحب علیگرهی رحمه‌الله به حصول علوم مشغول شده (و معقولات را در نزد مولانا عبدالحق خیرآبادی و مولانا احمد حسن کانپوری حاصل کرده) و پس از آن شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۱۴ هجری قمری فارغ و مدت دو سال در محضر شیخ‌المشایخ قطب‌الارشاد حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله دروس حدیث را تکمیل نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در مدارس «منبع‌العلوم گلاوتهی» (بلند شهر)، «مینرهو» (علیگره) «عزیزیه بِهار شریف» و در اخیر در «مدرسه‌ی عالیه کلکته» به تدریس علوم پرداخته و هزاران علمای نامدار (همچون: حضرت مولانا عبدالغنی پهولپوری خلیفه‌ی مجاز حضرت حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی و مولانا سید فخر الدّین احمد شیخ‌الحدیث دارالعلوم دیوبند رحمهماالله) از جمله‌ی شاگردان ایشان است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در ماه شوال‌المکرم سال ۱۳۵۲ هجری قمری، داعی اجل را لبیک گفته به رحمت حق پیوستند.

برای تفصیل به کتاب «نُزهة الخواطر» رجوع کنید.

(٤٤) حضرت مولانا سید احمد مدنی رحمه الله

حضرت مولانا سید احمد مدنی رحمه الله هنگامی‌که پدر بزرگوار شان حضرت مولانا سید حبیب‌الله صاحب رحمه الله در بانگرمئو از توابع اناؤ[۱] (اودهـ) سکونت داشتند، در سال ۱۲۹۳ هجری قمری چشم به جهان گشوده و تعلیمات ابتدائی را در الله‌داد پُور تانده از توابع فیض‌آباد حاصل و شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۱۵ هجری قمری از دوره‌ی حدیث فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله با حضرت شیخ‌المشایخ قطب‌الارشاد مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله بیعت نموده و پس از ریاضت‌ها و مجاهده بسیار به خلافت حضرت شیخ‌الهند مولانا شیخ محمودالحسن دیوبندی رحمه الله فایز گشتند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۱۶ هجری قمری به همرای پدر بزرگوار شان به مدینه‌ی منوره هجرت نموده و باقی تمام عمر را به تدریس علوم دینیه مشغول بودند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۴۰ هجری قمری متصل مسجد نبوی مدرسه‌ی را به نام «مدرسة الشرعیة» تأسیس نموده و بالآخره در یازدهم ماه شوال‌المکرم سال ۱۳۵۸ هجری قمری از دارالفناء به دارالبقاء شتافته و در جنت‌البقیع دفن خاک گردیدند.

---

۱ - اناؤ یکی از علاقه‌های رهایشی در بهارت هندوستان واقع است.

(۴۵) شیخ‌الإسلام حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه‌الله

حضرت شیخ‌العرب والعجم، شیخ‌الاسلام حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه‌الله (ابن سید حبیب الله رحمه‌الله) در قصبه‌ی بانگرمئو از توابع اناؤ (در الله‌داد پُور تانده از توابع فیض‌آباد در سال ۱۲۹۶ هجری قمری) به دنیا آمده و پس از کسب کتاب‌های ابتدائی (به عمر ۱۲ سالگی) در سال ۱۳۰۹ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و کتاب‌های ابتدائی عربی را شروع نموده و در سال ۱۳۱۶ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت شیخ‌الاسلام مدنی رحمه‌الله پس از فراغت از دارالعلوم، به معیت پدر بزرگوار شان به مدینه‌ی منوره هجرت نموده و پس از رسیدن به حجاز به حضور حضرت شیخ العرب والعجم حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله شتافته و از محضر شان کسب فیض نموده و مدت هفده سال در مسجد نبوی (باوجود تنگی معیشت و عُسرت توکلاً علی الله همه‌روزه دوازده ساعت) درس حدیث می‌دادند.

حضرت شیخ‌الاسلام رحمه‌الله به همراه استاد بزرگوار شان حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله در مالتا اسیر گردیده و پس از رهایی (در سال ۱۳۳۸ هجری قمری) به معیت شیخ‌الهند رحمه‌الله دوباره به هندوستان آمده و فعالیت‌های سیاسی خویش را شروع و در آزادی کشور با دل و جان سعی و کوشش نموده و چندین بار روانه زندان گردیده و باوجود همه‌ی محنت‌ها یک‌لحظه‌ی آرام نه نشستند؛ از این‌رو در دستگاه حکومتی و در بین اقشار مردم به نام شیخ‌الاسلام یاد می‌شدند.

حضرت شیخ‌الاسلام مدنی‌رحمه‌الله در سال ۱۳۴۶ هجری قمری زمانی که حضرت شاه انور شاه کشمیری‌رحمه‌الله از پُست سرپرستی دارالعلوم علیحده‌گی اختیار کردند، حضرت شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی‌رحمه‌الله به مسند صدارت آن فایز گردیده و تا اخیر عمر در این مقام باقی ماندند.

حضرت شیخ‌الاسلام مدنی‌رحمه‌الله به خلافت حضرت شیخ‌المشایخ قطب‌الإرشاد حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی‌رحمه‌الله ممتاز گردیده بودند و صدها هزار مریدان و شاگردان شان در هندوستان و بیرون از آن به خدمت مردم اشتغال داشتند.

بالآخره این آفتاب علم و عمل به ساعت سه بجه روز دوازدهم جمادی‌الاول سال ۱۳۷۷ هجری قمری وفات یافته (و در جوار حضرت شیخ‌الهند‌رحمه‌الله و پائین پای قاسم‌العلوم والخیرات حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی‌رحمه‌الله) در قبرستان قاسمیه نزدیک دارالعلوم دیوبند دفن خاک گردیدند.

کتاب‌های «نقش حیات»، «الشهاب‌الثاقب»، «مکتوبات شیخ‌الاسلام»، «جمعیت علماء هند کی مختلف اجلاسون کی خُطبات»، «اسیر مالتا» و غیره از تصنیفات آن جناب و همچنان تقاریر درسی جامع ترمذی ایشان توسط شاگردان شان به نام های مختلف چاپ و نشر گردیده است.

برای تفصیل بیشتر حالات شیخ‌الاسلام به کتاب‌های «نقش حیات»، «جمعیت دهلی کا شیخ‌الاسلام» و «حیات شیخ‌الاسلام» از مولانا سید محمد میا، («اسیر مالتا») رجوع کنید.[1]

---

۱ - همچنان به‌خاطر تفصیلات حیات حضرت مولانا رحمه الله نظر کنید: (۱) تذکره شیخ‌الإسلام، تألیف مولانا ابوالحسن ندوی رحمه الله، (۲) سوانح شیخ‌الإسلام مولانا مدنی، تألیف مولانا عبدالقیوم حقانی مد ظلهم.

توضیح: سلسله‌ی نسب حضرت شیخ الإسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله قرار ذیل است: سید حسین احمد بن سید حبیب الله بن سید پیر علی بن سید جهانگیر بخش ..... تا شاه نور الحق رحمهم‌الله.

شاه نور الحق رحمه الله موروث اعلی شیخ الإسلام سید حسین احمد مدنی رحمه الله، ابتداء در سرزمین الله‌دادپور قصبه‌ی تانده تشریف‌فرما شده و اقامت گزین شدند و مزار حضرت شیخ رحمه الله با احفاد و اسباط شان تا کنون به داخل یک قلعه موجود است.

حضرت شاه نور الحق رحمه الله صاحب کشف و کرامت و صاحبدل بزرگی بوده و ایشان از اولاده‌ی سید احمد توخته رحمه الله معروف به تمثال رسول ﷺ است و سید احمد توخته رحمه الله از اولاده‌ی سید محمد مدنی مشهور به سید ناصر ترمذی رحمه الله می‌باشد.

حضرت سید محمد مدنی مشهور به سید ناصر ترمذی رحمه الله در ترمذ آمده و از اولاد ایشان حضرت سید احمد توخته رحمه الله از ترمذ به لاهور تشریف‌فرما شده و در سال ۶۰۲ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته به رحمت حق پیوستند و مزار مبارک شان در لاهور است.

رجوع کنید: نقش حیات (سوانح خود نوشت) مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله صفحه‌ی ۱۶ تا ۲۱، سوانح شیخ‌الإسلام مولانا مدنی رحمه الله، تألیف مولانا عبدالقیوم حقانی مد ظلهم صفحه‌ی ۳۱.

(٤٦) حضرت مولانا کریم بخش سنبهلی رحمه الله

حضرت مولانا کریم بخش سنبهلی رحمه الله در منطقه سنبهل چشم به جهان گشوده و تعلیمات ابتدائی را در همان‌جا حاصل و غرض فراگیری بیشتر علوم به امروهه سفر نمودند.

حضرت مولانا رحمه الله چند ایام در امروهه از دروس حضرت مولانا احمد حسن امروهی رحمه الله استفاده و سپس شامل دارالعلوم دیوبند شده و در سال ۱۳۱۷ هجری قمری دوره‌ی حدیث را نزد حضرت شیخ‌الهند رحمه الله تکمیل و فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله در مدارس هاپور، دارالعلوم مئو از توابع اعظم‌گره، (جامع‌العلوم کانپور) و غیره به تدریس علوم پرداخته و بسیاری عُلمای ممتاز و جیّد مانند: مولانا فخرالدین احمد صاحب شیخ‌الحدیث دارالعلوم دیوبند، شیخ‌الحدیث حضرت مولانا حبیب الرحمن اعظمی، مجاهد جلیل‌القدر حضرت مولانا عبدالطیف نعمانی، حضرت مولانا محمد منظور نعمانی و غیره رحمهم‌الله از جمله‌ی شاگردان شان هستند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۶۲ هجری قمری در وطن خویش سنبهل وفات نموده و در همان‌جا به خاک سپرده شدند.

(۴۷) حضرت مولانا عبدالسمیع دیوبندیؒ

حضرت مولانا عبدالسمیع دیوبندیؒ در قصبه‌ی دیوبند (در سال ۱۲۹۵ هجری قمری) به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را تا اخیر در دارالعلوم تکمیل نموده و در سال ۱۳۱۸ هجری قمری دوره‌ی حدیث را ختم نموده و فراغت حاصل کردند.

حضرت مولاناؒ پس از فراغت در مدرسه‌ی فتح‌گر از توابع فرخ‌آباد، مدرسه‌ی اسلامیه «ررکی» از توابع سهارنپور، مدرسه‌ی عالیه فتح‌پوری دهلی به تدریس علوم پرداخته و در سال ۱۳۲۸ هجری قمری دوباره به دیوبند خواسته‌شده و تعلیمات درجات ابتدائی را به وی سپردند. حضرت مولاناؒ پس از اندک زمان ترقی نموده و کتاب‌های سطوح بالا را تدریس و مدت ۳۸ سال در دارالعلوم به خدمت و دروس مشغول و تدریس مشکاةالمصابیح و مختصرالمعانی شان مشهور و زبانزد عام و خاص بود.

حضرت مولاناؒ کتاب بستان المحدثین، تصنیف شاه عبدالعزیز محدث دهلویؒ[۱] را به اردو ترجمه و به نام «ریاض الراحین» (در سال ۱۳۳۴ هجری قمری در مطبع قاسمی

---

۱ - استاذ الاساتذه، امام نقاد، بقیةالسلف، حجة الخلف، خاتم المفسرین و المحدثین سراج‌الهند حضرت مولانا شاه عبدالعزیز محدث دهلویؒ فرزند رشید حضرت شیخ‌الإسلام مولانا شاه ولی‌الله محدث دهلویؒ در بیستم و پنجم رمضان المبارک سال ۱۱۵۹ هجری قمری در دهلی به دنیا آمده و در سن پنج‌سالگی از حفظ قرآن عظیم‌الشأن فارغ گشته و بیشتر علوم را از نزد والد ماجدشان حاصل کرده و پس از وفات پدر بزرگوار شان در سن شانزده‌سالگی نزد ماهران علوم شریعت و طریقت، نادرگان روزگار حضرات شیخ نورالله بُدهانوی، شیخ محمدامین کشمیری و شاه محمدعاشق ابن شاه محمد پهلتی رحمهم‌الله

← (حاشیه باقیمانده در صفحه‌ی بعدی)

دیوبند) چاپ‌شده و علاوه بر آن کتاب‌های متعدد از رشحات قلم شان به زیور طبع رسیده است. (حضرت مولانا عبدالاحد صاحب دیوبندی مدرس دارالعلوم دیوبند فرزند ارجمند شان می‌باشند).

حضرت مولانارَحِمَهُ‌اللهُ بالآخره در یازدهم صفرالمُظفّر سال ۱۳۶۶ هجری قمری، داعی اجل را لبیک گفته و در قبرستان قاسمی دفن خاک گردیدند.

← (باقیمانده حاشیه صفحه‌ی قبلی)

زانوی تلمُذ زده و پس از اکمال دروس، به مسند والد ماجد شان نشستند.

حضرات مولانا شاه رفیع الدین محدث دهلوی، مولانا شاه عبدالقادر محدث دهلوی، مولانا شاه عبدالغنی محدث دهلوی، مولانا رشیدالدین خان دهلوی، مولانا شاه غلام علی مجددی دهلوی، مولانا مفتی صدرالدین آزرده دهلوی، شاه فضل رحمان گنج مرادآبادی، مولانا امام الدین دهلوی، مولانا صدر علی رام‌پوری، مولانا عبدالحی بُدهانوی و دیگران رحمهم‌الله، ازجمله‌ی شاگردان ایشان است.

کتاب‌های «فتح العزیز» (معروف به تفسیر عزیزی)، «تحفه‌ی اثنا عشریه» (در تردید روافض)، «بستان المحدثین»، «العجالة النافعة»، «میزان البلاغة»، «السِر الجلیل فی مسئلة التفضیل»، «میزان الکلام»، «مجموعة الفتاوی»، «سِرّ الشهادتین»، «عزیز الاقتباس فی فضایل اخیار الناس»، «تقدیر دلپذیر»، «هدایة المؤمنین»، «حواشی شرح العقاید» و غیره از شاهکارهای علمی و خدمات تصنیفی حضرت شاه صاحب‌رَحِمَهُ‌اللهُ است.

حضرت شاه صاحب‌رَحِمَهُ‌اللهُ را روافض بدبخت در دهلی، دو بار زهر دادند و بالآخره این آفتاب علم و عمل به عمر هشتادسالگی به‌روز یکشنبه هفتم شوال‌المکرم سال ۱۲۳۹ هجری قمری، داعی اجل را لبیک گفته و در جوار والد بزرگوار شان سمت راست، در قبرستان مهندیان دفن خاک گردیدند.

رجوع کنید: الواح الصنادید حصه اول صفحات ۱۵۲ تا ۱۷۳، تذکره شاه عبدالعزیز، تألیف مولانا نسیم احمد فریدی امروهی، تذکره سراج‌الهند شاه عبدالعزیز، تألیف مولانا عبدالحلیم چشتی.

(۴۸) حضرت مولانا محمد سهول بهاگلپوری رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد سهول بهاگلپوری رحمه‌الله در قصبه‌ی پورینی از توابع بهاگلپور (بِهار) به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را در بهاگلپور و حیدرآباد و تعلیمات متوسط را در دهلی حاصل کرده و نزد حضرات مولانا اشرف عالم بهاگلپوری، حکیم الاُمت مولانا اشرف علی تهانوی، مولانا اسحاق بردوانی، مفتی لطف‌الله علیگرهی، مولانا عبدالوهاب فاضل بِهاری، مولانا میا نذیر حسین دهلوی رحمهم‌الله علوم و فنون مختلف را خوانده، شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۱۸ هجری قمری دوره‌ی حدیث را نزد حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله تکمیل و از دارالعلوم دیوبند فارغ گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از تکمیل نصاب درسی هفت و یا هشت سال در دارالعلوم، کتاب‌های عالی را تدریس و در ضمن به صفت مفتی ایفای وظیفه می‌نمودند. ایشان پس از آن در مدرسه‌ی «عزیزیه» بِهار شریف، مدرسه‌ی «عالیه کلکته»، مدرسه‌ی «عالیه سِلهت»، شیخ‌الحدیث و صدرالمدرسین بودند. ایشان در سال ۱۹۲۰ میلادی در مدرسه‌ی عالیه اسلامیه «شمس‌الهُدی» پتنه به صفت مدیر مقرر شده و در ضمن از سال ۱۳۵۰ الی ۱۳۶۲ هجری قمری از اعضای مجلس شورای دارالعلوم دیوبند بوده (و مدت چهل‌وشش سال در مدارس یو پی، بِهار، بنگال و آسام فریضه‌ی خویش را اداء) و دو کتاب از ایشان به طبع رسیده و فتاوای صادرشده از ایشان بسیار زیاد است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در دوازدهم رجب‌المرجب سال ۱۳۶۷ هجری قمری وفات کرده و در وطن اصلی شان (پورینی) دفن خاک گردیدند.

(۴۹) حضرت مولانا احمد مئوی رحمه‌الله

حضرت مولانا احمد مئوی رحمه‌الله در وطن اصلی شان مئو چشم به دنیا گشوده و تعلیمات ابتدائی را تا شرح جامی نزد پدر بزرگوار خویش فراگرفته و به مدرسه‌ی «جامع‌العلوم کانپور» رفته و مدت سه سال در آنجا مشغول فراگیری علوم بوده و سپس به مدرسه‌ی «احمدیه آره» (بِهار) تشریف بُرده و کتاب‌های حدیث و منطق را خواندند؛ و از آنجا به دهلی سفرکرده و در دروس حدیثی مولانا میا نذیر حسین دهلوی رحمه‌الله شریک شده و بالآخره در سال ۱۳۱۸ قمری به دیوبند آمده و کتاب‌های حدیث، منطق و فلسفه را نزد شیخ‌الهند رحمه‌الله خوانده و سپس در درس حدیث حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله شرکت و در سال ۱۳۱۹ قمری دروس را تکمیل نموده و فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله مسلکاً اهل حدیث (غیر مقلد) بوده و باوجود اهل حدیث بودن به مسلک و علمای دیوبند احترام به سزایی قائل بودند. ایشان پس از فراغت به مدرسه‌ی محمدیه (کلیانی) مُظفّر پور بِهار مُدرس گردیده و پس از دو سال به قصبه‌ی مئو آمده و در داخل یک مسجد به تدریس شروع نموده و اسم مدرسه‌ی خویش را «اسلامیه» گذاشته و بعضی از شاگردان شان پس از فراغت، آن مدرسه را ترقی داده و به نام مدرسه «فیض عام» مسما کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در قصبه‌ی مئو در بیست و نهم ذی‌الحجة‌الحرام سال ۱۳۶۷ هجری قمری در وقت نماز ظهر، جان را به‌حق تسلیم نموده و به زندگی ابدی پیوستند.

به خاطر تفصیل بیشتر حالات مولانا رحمه‌الله به «تذکره‌ی علمای اعظم‌گر» رجوع کنید.

(۵۰) حضرت مولانا سید میا اصغر حسین دیوبندی رحمه‌الله

حضرت مولانا سید میا اصغر حسین دیوبندی رحمه‌الله در سال ۱۲۹۴ هجری قمری در قصبه‌ی دیوبند به دنیا آمده و در نزد محترم سید شاه محمد حسن رحمه‌الله متوفای ۱۳۱۲ هجری قمری، قرآن عظیم‌الشأن و کتاب‌های فارسی را خوانده و در سال ۱۳۱۰ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند آمده و در درجه‌ی فارسی، سال آخر شامل گردیده و در سال ۱۳۲۰ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله در سال ۱۳۲۱ هجری قمری وی را به مدرسه‌ی مسجد اتاله جونپور (به صفت سر مدرس) اعزام کرده و تا سال ۱۳۲۷ هجری قمری به تدریس مشغول بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله را در سال ۱۳۲۸ هجری قمری هنگامی‌که ماهنامه «القاسم» را تأسیس می‌کردند به دیوبند خواستند و در ضمن مسئولیت ماهنامه، از اینکه در علوم دینیه تفسیر، حدیث، فقه و فرایض مهارت تام داشتند، بسیاری از دروس را در دارالعلوم به موصوف سپردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله سه مرتبه حج بیت‌الله کرده و (تقریباً ۳۵ کتاب خُرد و بزرگ) از تصانیفِ ایشان به یادگار مانده است.

حضرت مولانا رحمه‌الله با حضرت سید محمد عبدالله شاه رحمه‌الله متوفای سال ۱۳۱۰ هجری قمری بیعت نموده و اِذن خلافت را از حضرت شیخ‌المشایخ مولانا حاجی امداد الله مهاجر مکی رحمه‌الله حاصل کرده و تا اخیر عمر سلسله‌ی ارشاد و بیعت را جاری ساخته بودند.

بالآخره حضرت مولانا‌رحمه‌الله زمانی که به راندیر تشریف‌فرما شده بودند، بیمار گردیده و در روز دوشنبه بیست و دوم ماه محرم‌الحرام سال ۱۳۶۴ هجری قمری در هنگام اذان ظهر به دعوت حق لبیک گفته و به زندگانی ابدی پیوستند و مزار متبرک شان در راندیر است.

برای تفصیل بیشتر حالات زندگانی حضرت مولانا‌رحمه‌الله به کتاب «سوانح حیات حضرت مولانا سید اصغر حسین صاحب» مراجعه کنید.

(۵۱) حضرت مولانا عبدالاحد جالوی رحمه الله

حضرت مولانا عبدالاحد جالوی رحمه الله در سال ۱۲۹۸ هجری قمری در جاله از توابع دربهنگه چشم به جهان گشوده و تعلیمات ابتدائی را در وطن خویش حاصل کرده؛ و سپس در مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه آمده و کتاب‌های عربی را تکمیل و در سال ۱۳۲۰ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند آمده و در دوره‌ی حدیث حضرت شیخ‌الهند رحمه الله شامل گردیده، در امتحانات نمرات عالی و ممتاز را حاصل و در سال دیگر، فنون را تکمیل نموده و فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت در مدارس مختلف به درس و تدریس پرداخته و فریضه‌ی خویش را اداء نموده و در همین جریان از حضرت مولانا حکیم محمد حسن صاحب رحمه الله علم طب را تعلیم گرفته و یک طبیب ماهر و حاذق گردیده به مداوای مریضان پرداختند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۶۶ هجری قمری در دربهنگه وفات کرده و جنازه‌ی شان را به جاله انتقال و دفن خاک نمودند.

(۵۲) مجاهد کبیر حضرت مولانا محمد میا منصور انصاری انبیتهوی رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد میا منصور رحمه‌الله فرزند بزرگ و ارجمند مولانا عبدالله انبیتهوی رحمه‌الله متوفای سال ۱۳۴۴ هجری قمری و نواسه دختری حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی رحمه‌الله، در انبیتهـ از توابع سهارنپور به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را در مدرسه‌ی منبع‌العلوم گُلاوتهی حاصل کرده و این در آن زمانی بود که پدر بزرگوار شان به صفت شیخ‌الحدیث در آن مدرسه ایفای وظیفه می‌نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از تعلیمات ابتدائی به دیوبند آمده و در سال ۱۳۲۱ هجری قمری از دوره‌ی حدیث فارغ شده و چند ایام در مدرسه‌ی «مُعینیه اجمیر» به حیث شیخ‌الحدیث مقررشده و حسب هدایت جناب حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله به خاطر امداد در تکمیل ترجمه‌ی قرآن دوباره به دیوبند خواسته شدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۲۷ هجری قمری به صفت نائب ناظم جمعیة‌الانصار مقرر گردیده و در سال ۱۳۳۳ هجری قمری به همرای حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله به سفر حج بیت‌الله تشریف‌فرما گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از گرفتاری حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله به افغانستان هجرت نموده و در زمان حکومت (امیر حبیب‌الله کلکانی مشهور به) بچه سقاو، ایشان را از افغانستان بیرون کرده و از این‌رو مجبوراً به آن‌طرف دریای آمو که در آن زمان جزء قلمرو کشور روسیه بود، سفرکرده و پس از سقوط حکومت بچه سقاو، دوباره به افغانستان آمدند.

حضرت مولانارحمه‌الله در ششم ماه صفرالمُظفّر سال ۱۳۶۵ هجری قمری در شهر جلال‌آباد در افغانستان وفات نموده و در همان‌جا دفن خاک گردیدند و کتاب‌های «حکومت الهی» و «انواع‌الدول»، («اساسِ انقلاب» و «دستور امامت») از جمله‌ی تصانیف ایشان است.[1]

---

۱ - حضرات غازی مولانا حامد انصاری‌رحمه‌الله ویراستار اخبار «مدینه بجنور» مقیم هندوستان و جناب حمید انصاری‌رحمه‌الله مقیم در شهر جلال‌آباد فرزندان ارجمند ایشان هستند. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۹۳.

(۵۳) شیخ‌الأدب والفقه حضرت مولانا اعزاز علی امروهوی‌رحمه‌الله

حضرت مولانا اعزاز علی امروهوی‌رحمه‌الله در ۳۰ ذی‌الحجة‌الحرام سال ۱۲۹۹ هجری قمری در بدایون به دنیا آمده و پس از کسب علوم ابتدائی در سال ۱۳۱۶ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند شده و در سال ۱۳۲۱ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانارحمه‌الله را پس از فراغت جهت تدریس به مدرسه‌ی «نعمانیه» پُورینی بهاگلپور (بِهار) فرستادند. ایشان مدت هفت سال در آنجا درس داده و از آنجا به شاه جهان‌پور رفته و در داخل یک مسجد مدرسه‌ی را به نام «افضل المدارس» تأسیس کرده و (تقریباً مدت سه سال) به تدریس علوم پرداختند.

حضرت مولانارحمه‌الله را در سال ۱۳۳۰ هجری قمری دوباره به دارالعلوم دیوبند خواسته و به صفت مدرس مقرر نموده و تدریس کتاب‌های ابتدائی همچون: «علم‌الصیغه» و «نورالإیضاح» و بعد از مدتی دوره‌ی حدیث را به وی سپردند.

حضرت مولانارحمه‌الله در سال ۱۳۴۰ هجری قمری به همرای حافظ محمد احمد صاحب قاسمی‌رحمه‌الله مهتمم دارالعلوم به حیدرآباد رفته و مدت یک سال به حیث معاون دارالافتاء ایفای وظیفه کرده و دوباره (به معیت حافظ محمد احمد قاسمی‌رحمه‌الله) به دیوبند آمده و به صفت صدرالمفتی دارالعلوم دیوبند تقرر حاصل کرده‌اند.

حضرت مولانارحمه‌الله در کتاب‌های «کنز الدقائق»، «قدوری»، «نورالإیضاح»، «الدیوان للمُتَنَبی أبی الطیب أحمد بن حسین الجُعفی متوفای سال ۳۵۴ هجری قمری» و «دیوان حماسه» حواشی مفید و گران‌بها نگاشته که همه‌ی آن‌ها به زیور طبع درآمده و همچنان بر

علاوه آن‌ها به کتاب‌های «شرح النقایة»، «نفحة الیمن» و «مفید الطالبین» نیز حواشی تحریر نمود و «نفحة العرب» از زبده‌ی تصانیف ایشان است.

حضرت مولانا رحمه الله پس از اضافه چهل سال خدمت در دوازدهم رجب‌المرجب سال ۱۳۷۴ هجری قمری دار فانی را وداع گفته و به رحمت ایزدی پیوستند و پیکر مبارک شان را در قبرستان قاسمیه به خاک سپردند.

برای تفصیل بیشتر به «تذکرة الإعزاز» مراجعه کنید.

(۵٤) حضرت مولانا احمد بزرگ صاحب سورتی رحمه الله

حضرت مولانا احمد بزرگ سورتی رحمه الله در سال ۱۲۹۹ هجری قمری در سملک از توابع سورت گجرات چشم به جهان گشوده و تعلیمات ابتدائی را حاصل کرده و به مدرسه‌ی لاجپور تشریف آورده و در مدت چهار سال کتاب‌های عربی را تکمیل نموده و (مشکاةالمصابیح، جلد اول و دوم هدایه و غیره کتاب‌ها را خوانده) و در سال ۱۳۱۸ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند شامل و در سال ۱۳۲۱ هجری قمری فراغت حاصل کرده‌اند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت به دست حق‌پرست حضرت شیخ‌المشایخ قطب‌الإرشاد حضرت مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه الله بیعت نموده و مدت یک سال در محضر پیر روشن‌ضمیر خویش به اذکار و وظایف مشغول گردیدند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از وفات مرشد شان (در سال ۱۳۲۳ هجری قمری) به وطن اصلی خویش آمده و پس از چند ایامی به افریقای جنوبی سفر کردند. ایشان در سال ۱۳۳۵ هجری قمری از افریقا به رنگون آمده و در مسجد جامع سورتی رنگون به صفت مفتی مقرر و مدت سه سال در آنجا سکونت اختیار کرده و در سال ۱۳۳۹ هجری قمری در جامعه اسلامیه دابهیل به حیث مهتمم انتخاب شدند.

حضرت مولانا رحمه الله در اخیر عمر قرآن عظیم‌الشأن را حفظ نموده و بالآخره در پانزده ربیع‌الاول سال ۱۳۷۱ هجری قمری (به عمر ۷۲ سالگی) داعی اجل را لبیک گفته و به دارالبقاء شتافتند.[۱]

۱ - حضرت مولانا محمد سعید بزرگ رحمه الله مهتمم مدرسه دابهیل و از اعضای شورای دارالعلوم دیوبند فرزند ارجمند ایشان هستند. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۹۷.

(۵۵) حضرت مولانا عبدالوهاب دربهنگوی رحمه‌الله

حضرت مولانا عبدالوهاب دربهنگوی رحمه‌الله در بلاسپور حیا گهات از توابع دربهنگه در سال ۱۲۹۰ هجری قمری به دنیا آمده و مکتب حکومتی را به اکمال رسانیده، به پیشه تجارت مشغول گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله یک‌شب حضرت نبی کریم ﷺ را به خواب دیدند و از آن پس شوق و علاقه کسب علوم دینی برای شان پیدا شده و در مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه شامل گردیده و فراگیری دروس عربی را شروع نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۲۰ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند آمده و به کسب علوم مشغول و در سال ۱۳۲۲ هجری قمری دوره‌ی حدیث را نزد حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله فراگرفته و در سال ۱۳۲۳ هجری قمری فنون را تکمیل نموده و در امتحانات از تمام هم‌قطاران ممتاز و برجسته و دارای نمرات عالی بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت در سال ۱۳۲۴ هجری قمری در مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه به صفت مدرس تعیین و به زودترین فرصت به حیث شیخ‌الحدیث و مهتمم آن مدرسه مقرر و تمامی عمر به درس و تدریس مشغول بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله از خادمان خاص حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله و از اعضای برجسته تحریک آزادی بودند و از این‌رو چندین بار دستگیر و به زندان فرستاده شده و مورد آزار و اذیت و شکنجه‌ها قرار گرفتند.

حضرت مولانارحمه‌الله در زندان نیز تدریس قرآن را شروع نموده و در تدریس حدیث، وعظ و خطابت شهرت بسزایی داشتند و هزاران عالم دروه‌ی حدیث را نزد شان خوانده‌اند.

حضرت مولانارحمه‌الله به دست حق‌پرست قطب‌العالم حضرت مولانا سید محمد علی مونگیری‌رحمه‌الله بیعت نموده بودند.

حضرت مولانارحمه‌الله در سال ۱۳۶۷ هجری قمری به دعوت حق لبیک گفته و جان را به جان‌آفرین تسلیم نمودند.

برای تفصیل بیشتر به «مکاتیب گیلانی» صفحه ۹۰ رجوع کنید.

(۵۶) حضرت مولانا رسول خان هزارویؒ

حضرت مولانا رسول خان هزارویؒ در سال ۱۲۸۸ هجری قمری در قصبه‌ی اچهریا از توابع هزاره (پاکستان) به دنیا آمده و پس از کسب علوم ابتدائی در سال ۱۳۲۰ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۲۳ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولاناؒ پس از فراغت در مدرسه‌ی «امدادالاسلام» میرتهـ به صفت شیخ‌الحدیث مقرر گردیده و در سال ۱۳۳۳ هجری قمری دوباره به دیوبند خواسته شدند؛ و در آنجا تا سال ۱۳۵۳ هجری قمری تدریس منطق، فلسفه و حدیث کرده و در همان سال مذکور به لاهور تشریف‌فرما شده و در شعبه عربی دانشگاه اورنتیل لاهور به حیث استاد مقرر گردیدند. ایشان در سال ۱۳۷۳ هجری قمری از آنجا متقاعد گردیده و در مدرسه‌ی اشرفیه‌ی لاهور به صفت شیخ‌الحدیث مقررشده و تا اخیر عمر در آنجا باقی ماندند.

حضرت مولاناؒ با حضرت حکیم الامت مولانا اشرف علی تهانویؒ بیعت نموده و به خلافت آن جناب فایز گشتند.

حضرت مولاناؒ در سوم رمضان‌المبارک سال ۱۳۹۱ هجری قمری (به عمر ۱۰۳ سالگی) دار فانی را وداع گفته و به زندگانی ابدی پیوستند و مزار مبارک شان در اچهریا هزاره پاکستان است.

(۵۷) شیخ‌الإسلام حضرت مولانا شبیراحمد عثمانی دیوبندی رحمه‌الله

حضرت مولانا شبیر احمد عثمانی رحمه‌الله در هفتم محرم‌الحرام سال ۱۳۰۴ هجری قمری در قصبه‌ی بریلی به دنیا آمده[۱] و ایشان فرزند رشید و ارجمند حضرت مولانا فضل الرحمن عثمانی رحمه‌الله از بنیان‌گذاران دارالعلوم دیوبند و برادر کوچک حضرات مولانا مفتی عزیز الرحمن عثمانی و مولانا حبیب الرحمن عثمانی رحمهماالله می‌باشند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۱۲ هجری قمری (به عمر هفت‌سالگی) شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و پس از تکمیل دروس، از دوره‌ی حدیث به درجه‌ی اول فایز و در سال ۱۳۲۵ هجری قمری از دارالعلوم فارغ شدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله حافظ بیست پاره قرآن عظیم‌الشأن بوده و پس از فراغت مدت چند ماه در دارالعلوم تدریس نموده و سپس در مدرسه‌ی فتح‌پوری دهلی به صفت شیخ‌الحدیث تعیین گردیدند. ایشان در سال ۱۳۲۸ هجری قمری در یک جلسه دستار بندی در دارالعلوم دیوبند شرکت کرده و در آن مجلس به سخنرانی پرداخته و از سخنرانی حضرت مولانا رحمه‌الله بسیاری از علماء و اساتید دیوبند متأثر گردیده و ایشان را دوباره به دارالعلوم دیوبند خواسته و تدریس کتاب‌های درجه‌ی عالیه را به وی سپردند.

---

۱ – حافظ مولانا محمد اکبر شاه بخاری رحمه‌الله آورده‌اند: علامه عثمانی رحمه‌الله در دهم محرم الحرام سال ۱۳۰۵ هجری قمری مطابق ۱۸۸۵ میلادی در ضلع بجنور به دنیا آمده‌اند. اکابر علمای دیوبند ص ۱۰۶.

حضرت مولانا شبیر احمد عثمانی‌رحمه‌الله در سایر علوم با حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی‌رحمه‌الله مناسبت بسیار داشتند و تدریس صحیح مسلم توسط ایشان بسیار مشهور بود.

حضرت مولانارحمه‌الله در سال ۱۳۴۶ هجری قمری با حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری‌رحمه‌الله به دابهیل تشریف‌فرما شده و پس از وفات حضرت شاه صاحب‌رحمه‌الله در سال ۱۳۵۲ هجری قمری به صفت صدر مدرس و شیخ‌الحدیث مدرسه دابهیل تعیین گردیدند و از سال ۱۳۵۴ تا ۱۳۶۲ هجری قمری مهتمم دارالعلوم دابهیل بودند.

حضرت مولانارحمه‌الله با حضرت مولانا حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی‌رحمه‌الله بیعت کرده و خرقه‌ی خلافت را از جناب ایشان پوشیده بودند.

حضرت مولانارحمه‌الله به سیاست دلچسپی تمام داشته و ابتدا از اعضای برجسته جمعیت علمای هند بودند و در سال ۱۳۶۵ هجری قمری به صفت رئیس انتخاب گردیده و در تحریک آزادی پاکستان سهم به سزایی داشتند.

حضرت مولانارحمه‌الله پس از آزادی به پاکستان تشریف‌فرما شده و از وجود شریف شان برای پاکستان فایده‌های بی‌شماری حاصل شده است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در کنار سیاست و تدریس به تصنیف کتاب‌ها نیز پرداخته و «تفسیر عثمانی»[۱] معه ترجمه حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله شایع گردیده و همچنان کتاب «فتح الملهم شرح صحیح مسلم»[۲] از شاهکارهای علمی شان به یادگار مانده است.

حضرت مولانا شبیر احمد عثمانی رحمه‌الله در سفری که به بهاولپور داشتند، روز جمعه در بیست و یکم صفرالمُظفّر سال ۱۳۶۹ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به لقاءالله پیوستند و مزار گهربار شان (قریب جاده‌ی محمد علی) در کراچی پاکستان است.

برای تفصیل بیشتر به کتاب‌های «تجلیات عثمانی» و «انوار عثمانی» رجوع کنید.[۳]

---

۱ – تفسیر عثمانی در زمان حکومت محمد ظاهر شاه، توسط علمای جیّد افغانستان در ولایت کابل، با الفاظ و عبارات سلیس و وزین، به زبان فارسی ترجمه شده و به نام «تفسیر کابلی» چاپ و نشر و مورد استفاده و استفاضه‌ی مسلمانان قرار گرفته است. بسم‌الله «یادگار» بلخی

۲ – فتح المُلهِم در شش جلد با شش جلد تکمله آن، تألیف شیخ الإسلام مفتی محمد تقی عثمانی دامت برکاتهم العالیه جمعاً در دوازده جلد در دار إحیاء التراث العربی در بیروت– لبنان به زیور طبع درآمده است. این کتاب گرانسنگ توسط دانشمند فرهیخته استاد عبدالرؤوف «مخلص» هروی مدظله، استاد دانشگاه هرات به زبان فارسی در حال ترجمه است. الله جل مجده برای جناب استاد عمر طویل و فرصت خدمت گذاری بیشتر را عنایت بفرماید آمین. بسم الله «یادگار» بلخی

۳ – همچنان به‌خاطر مطالعه زندگانی حضرت مولانا رحمه‌الله نظر کنید: (۱) تذکره و سوانح علامه شبیر احمد عثمانی منتشره ماهنامه القاسم جلد نهم سال ۱۴۲۶ هجری قمری مطابق ۲۰۰۵ میلادی، تألیف حضرت مولانا عبدالقیوم حقانی مدظلهم، (۲) خطبات عثمانی، تألیف مولانا انوارالحسن شیرکوتی.

(۵۸) رئیس‌التبلیغ حضرت مولانا محمد الیاس کاندهلوی رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد الیاس رحمه‌الله در کاندهله از توابع مُظفّر نَگر در سال ۱۳۰۳ هجری قمری چشم به جهان هستی گشوده و نام تاریخی شان «اختر الیاس» است. ایشان تعلیمات ابتدائی را در کاندهله حاصل کرده و سپس در گنگوه در حضور برادر بزرگ شان حضرت مولانا محمد یحیی کاندهلوی رحمه‌الله به تحصیل علوم پرداخته و بعضی کتاب‌های حدیث را نیز نزد موصوف خوانده و نسبت مریضی که دامن‌گیر شان گردید، نتوانستند تحصیلات خویش را مسلسل به تکمیل برساند. از این‌رو در میان تحصیل علوم، بسیار وقت وقفه ایجاد شد و بالآخره در سال ۱۳۲۶ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند شده و دوره‌ی حدیث را نزد حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله تکمیل نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله ابتدا به دست حق‌پرست حضرت قطب‌الإرشاد مولانا رشید احمد گنگوهی رحمه‌الله بیعت کرده و پس از وفات جان‌گداز ایشان به حضرت شیخ خلیل احمد محدث سهارنپوری رحمه‌الله بیعت کرده و به خلافت آن جناب ممتاز گشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۲۸ هجری قمری به مدرسه‌ی مظاهر العلوم سهارنپور تشریف‌فرما شده و تا سال ۱۳۳۶ هجری قمری به تدریس علوم برای شایقان پرداخته و پس از وفات برادر بزرگ شان حضرت مولانا محمد یحیی کاندهلوی رحمه‌الله در سال ۱۳۳۶ هجری قمری به مسجد نظام الدّین اولیاء رحمه‌الله به دهلی آمده و از همین‌جا کار دعوت و تبلیغ

را شروع نمودند؛ و از اثر نیت و اخلاص فی سبیل الله حضرت مولانا رحمه‌الله، این جماعت به اندک زمان از میوات[1] تا همه‌ی هندوستان و از آنجا به تمام جهان گسترش پیدا کرد.

حضرت مولانا رحمه‌الله در نصف اخیر شب ۱۲ بر ۱۳ جولای سال ۱۹۴۴ میلادی مطابق سال ۱۳۶۳ هجری قمری دعوت حق را لبیک گفته به رفیق اعلی پیوستند.

برای تفصیل بیشتر به تذکره‌ی مشایخ دیوبند مراجعه کنید.[2]

---

۱ – میوات از مناطق هریانه در بهارت شمالی هندوستان واقع است.

۲ – همچنان به‌خاطر تفصیلات حیات حضرت مولانا رحمه‌الله نظر کنید: الداعیة الکبیر الشیخ محمد الیاس کاندهلوی، تألیف مولانا سید ابوالحسن ندوی رحمه‌الله.

(۵۹) حضرت علامه مولانا محمد ابراهیم بلیاوی رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد ابراهیم بلیاوی رحمه‌الله در سال ۱۳۰۴ هجری قمری در شهر بلیا، شرق یو پی به دنیا آمده و نام تاریخی شان «غلام کبریا» است. ایشان تعلیمات خویش را در جونپور آغاز کرده و از نزد حضرات حکیم جمیل‌الدّین نگینوی، مولانا محمد فاروق چریاکوتی، مولانا هدایت الله خان و مولانا عبدالغفار مئوی اعظمی رحمهم‌الله (از ارشد تلامیذ حضرت گنگوهی رحمه‌الله) کسب علوم نموده و در سال ۱۳۲۵ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند شده و هدایه اول را شروع کرده و پس از جدوجهد فراوان در سال ۱۳۲۷ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت از دارالعلوم دیوبند به مدرسه‌ی فتح‌پوری دهلی به حیث مدرس تعیین گردیده و در سال ۱۳۳۱ هجری قمری دوباره به دیوبند طلب گردیدند و به صفت مدرس دوم به تدریس علوم پرداختند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۴۰ به دارالعلوم مئو از توابع اعظم‌گره تشریف بُرده و مدت یک سال در مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه (بِهار) به مقام شیخ‌الحدیثی فایز گشتند؛ و در سال ۱۳۴۴ هجری قمری ایشان را دوباره به دیوبند خواسته و تدریس کتاب‌های عالی را به دوش آن جناب سپردند. ایشان در سال ۱۳۶۲ هجری قمری به جامعه اسلامیه دابهیل و از آنجا به مدرسه‌ی فتح‌پوری دهلی و سپس به مدرسه هات هزاری بنگال ضلع چاتگام تشریف بُرده و به تدریس علوم مشغول گردیدند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۶۶ هجری قمری حسب سفارش حضرت مولانا قاری محمد طیب صاحب قاسمی رحمه الله مجدداً به دارالعلوم آمده و تا اخیر عمر به دیوبند باقی ماندند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۷۷ هجری قمری پس از وصال حضرت شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله به جهان ابدی، ارباب شورا ایشان را به حیث شیخ‌الحدیث در دارالعلوم تعیین نموده و در این مقام جلیله مدت ده سال تا ۱۳۸۷ هجری قمری ایفای وظیفه کرده و در این مدت به تدریس حدیث اشتغال داشتند.

حضرت مولانا رحمه الله خیلی عالم ذهین بودند و بالای کتاب «سلّم العلوم» شرحی (به نام «ضیاء النجوم») نگاشته که به زیور طبع درآمده است؛ و همچنان شرحی را بالای سنن ترمذی نگاشته که متأسفانه (ناتمام مانده) و تاکنون به طبع نرسیده است.[1]

بالآخره این آفتاب علم و عمل در بیست و هفتم رمضان‌المبارک سال ۱۳۸۷ هجری قمری دار دنیای فانی را پدرود گفته و به جهان ابدی پیوستند و مزار مبارک شان در قبرستان قاسمی است.

---

۱ - رساله «مصافحه»، رساله «تراویح» به زبان اردو و رساله «انوارالحکمة» به زبان فارسی ازجمله‌ی تصانیف حضرت مولانا رحمه الله است. حواشی بر «میبذی» و «خیالی» نیز تحریر نموده بودند که متأسفانه هر دو ضایع گردیده است. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۱۰۵.

(۶۰) شیخ‌الحدیث مولانا سید فخرالدین احمد مرادآبادی رحمه‌الله

حضرت مولانا سید فخرالدین احمد مرادآبادی رحمه‌الله اصلاً از هاپور از توابع میرتهـ است[1] و زمانی که پدر بزرگ شان (سید عبدالکریم رحمه‌الله) در اجمیر شریف به حیث مدیر محبس ایفای وظیفه می‌نمودند، در سال ۱۳۰۷ هجری قمری در آنجا به دنیا آمده و پس از تحصیل علوم (در مدرسه‌ی منبع‌العلوم گلاوتهی نزد مولانا ماجد علی رحمه‌الله بعضی کتاب‌ها را خوانده و به همراه استاد مبارک شان مولانا ماجد علی رحمه‌الله عازم شهر دهلی شده و در آنجا کتاب‌های معقولات را خوانده و) در سال ۱۳۲۶ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند آمده و پس از سعی بلیغ در سال ۱۳۲۸ هجری قمری سند فراغت را حاصل کرده و به حیث معین‌المدرس در دارالعلوم دیوبند توظیف گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله را در ماه شوال‌المکرم سال ۱۳۲۹ هجری قمری به جامعه قاسمیه شاهی مرادآباد به صفت شیخ‌الحدیث مقرر کردند و مدت (تقریباً ۴۸) سال در آنجا به تدریس پرداخته و هزاران طلاب حدیث از محضر درسی شان فیض یاب گردیده‌اند.

حضرت مولانا رحمه‌الله از شاگردان شیخ‌الهند رحمه‌الله بوده و از حضور حضرت مولانا کشمیری رحمه‌الله نیز کسب علم نموده و پیش از دوره‌ی حدیث از تمامی اساتذه در محضر

---

۱ – آباء و اجداد حضرت مولانا رحمه‌الله، سید عالم و سید قطب رحمهماالله که از علمای جیّد و ممتاز و هشتم پشت آن حضرت بودند، همراه با دیگر برادران (سید فرید و سید مرید رحمهماالله) در عهد شاه جهان از محله مسجد جامع هرات به شهر دهلی آمده، اقامت گزیدند و بعدها شاه جهان به خاطر تدریس آن‌ها مدرسه‌ی را در هاپور برایشان ساخت. ایضاح البخاری ۱/ ۱۹ و تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۱۰۵.

حضرت مولانا ماجد علی صاحبؒ کتاب‌های زیاد خوانده بودند و ایشان به تدریس مفصل و مبسوط صحیح بخاری شهرت به سزایی داشتند. (ایشان در هنگام درس بخاری جوانب مختلفه‌ی یک حدیث را بیان داشته و مذاهب فقهاء را بیان؛ و با وضاحت کامل در تائید و ترجیح مسلک فقهی احناف دلایل مضبوط ارائه می‌نمودند تا ذهن سامع بالکل مطمئن می‌گردید و کم‌ترین شبهه‌ی باقی نه می‌ماند).

حضرت مولاناؒ کتاب‌های زیادی را تصنیف نموده و از آن جمله «القول النصیح» در تراجم بخاری می‌توان نام بُرد؛ و همچنان تقریر درسی صحیح‌البخاری شان به نام «ایضاح البخاری» در دو جلد نیز شائع گردیده است.

حضرت مولاناؒ در سال ۱۳۷۷ هجری قمری پس از وفات حضرت شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنیؒ به منصب شیخ‌الحدیثی دارالعلوم فایز گشتند و تا اخیر زندگی با دارالعلوم باقی ماندند.

حضرت مولاناؒ را مجلس شورای دارالعلوم در سال ۱۳۸۷ هجری قمری پس از وفات حضرت علامه محمد ابراهیم بلیاویؒ به صفت شیخ‌الحدیث تعیین نموده و مدت پنج سال در این مقام ایفای وظیفه کردند.

حضرت مولاناؒ با سیاست نیز تعلق داشتند؛ و از این‌رو روانه‌ی زندان شده و در آنجا شکنجه‌های زیادی را متقبل گردیده بودند و در اخیر عمر پس از مولانا احمد سعید صاحبؒ به حیث رئیس جمعیت علمای هند، نیز تقرر حاصل نموده بودند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از بیماری در محرم‌الحرام سال ۱۳۹۲ هجری قمری به مرادآباد تشریف بُرده و در همان‌جا در بیستم صفرالمُظفَّر سال ۱۳۹۲ هجری قمری وفات کرده (و نماز جنازه‌ی آن حضرت به امامت حضرت حکیم الاسلام مولانا قاری محمد طیب قاسمی رحمه الله اداء) و در مرادآباد دفن خاک گردیدند.

برای تفصیل بیشتر به کتاب «حیات فخر الإسلام» مراجعه کنید.[1]

۱ - همچنان به خاطر تفصیل حیات حضرت مولانا رحمه الله به ایضاح البخاری ۱/ ۱۹ تا ۲۶ رجوع کنید.

(٦١) حضرت مولانا شایق احمد عثمانی بهاگلپوری رحمه الله

حضرت مولانا شایق احمد عثمانی رحمه الله در قصبه‌ی پورینی از توابع بهاگلپور (بهار) در سال ۱۳۱۱ هجری قمری چشم به جهان گشوده و تعلیمات ابتدائی را در قصبه‌ی پورینی (مدرسه‌ی نعمانیه نزد مولانا اعزاز علی امروهی) و در قصبه‌ی مونگیر حاصل کرده و در سال ۱۳۲۷ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۲۸ هجری قمری از دوره‌ی حدیث فراغت حاصل نمودند.

حضرت مولانا عثمانی رحمه الله پس از فراغت به دست حضرت شیخ‌الهند رحمه الله بیعت کرده و در سال ۱۳۳۱ هجری قمری به مدت یک سال در دارالعلوم دیوبند به تدریس عربی مشغول و پس از آن چند ایامی را در خدمت حضرت مولانا عبیدالله سندهی رحمه الله گذرانده و در «اداره‌ی نظارة المعارف القرآنیه دهلی» علوم و معارف قرآنی را حاصل و در محضر حضرت مولانا سندهی رحمه الله تربیت سیاسی شدند.

حضرت مولانا رحمه الله چند مدتی با خانقاه رحمانی مونگیر وابسته‌گی اختیار کرده و برخلاف قادیانیت خدمات زیادی را انجام دادند؛ و پس از آن اداره مدیریت، رساله‌ی را که زیر نگرانی قطب العالم حضرت مولانا سید محمد علی صاحب مونگیری رحمه الله طبع و نشر می‌شد به عهده گرفته و از آنجا به کمیته خلافت کلکته تعلق پیداکرده و در شعبه‌ی نشر و اشاعت آن انجام خدمت نمودند.

حضرت مولانا عثمانی رحمه الله در سال ۱۹۲۱ میلادی در کلکته روزنامه‌ی را به نام «عصر جدید» تأسیس کرد و از طریق نشر این روزنامه فعالیت‌های سیاسی خویش را

گسترش و برای کامیابی استاد خویش کوشا گردیده و به همین منظور (مطابق ماده ۵۰۵ تعزیرات هند به خاطر سپری نمودن یک سال قید با مشقت) به زندان رفته و مشقت‌ها و شکنجه‌های زیادی را متقبل شدند.

حضرت مولانا عثمانی رحمه الله بعضی از حصه های قرآن شریف را تفسیر کرده و در سال ۱۹۴۸ میلادی به کراچی سفرکرده و در آنجا به نشر روزنامه‌ی «عصر جدید» پرداختند و متأسفانه که سال و محل وفات حضرت مولانا معلوم نیست.

(۶۲) حضرت مولانا مفتی سید مهدی حسن شاه‌جهان‌پوری رحمه‌الله

حضرت مولانا مفتی سید مهدی حسن رحمه‌الله در سال ۱۳۰۱ هجری قمری در شاه جهان‌پور به دنیا آمده و در سال ۱۳۲۶ هجری قمری از مدرسه‌ی امینیه دهلی فراغت حاصل کرده و ایشان از جمله‌ی شاگردان ممتاز حضرت مفتی کفایت الله دهلوی رحمه‌الله است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۲۸ هجری قمری حسب هدایت جناب مفتی صاحب رحمه‌الله در جلسه‌ی دستار بندی دارالعلوم دیوبند شرکت کرده و به مشورت حضرت مولانا کفایت الله دهلوی رحمه‌الله در آن مجلس دستار بندی گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله حصه‌ی بزرگ زندگی شان را در قصبه‌ی راندیر از توابع سورت گذرانده و همان‌جا با صدور فتوا به حل مشکل مردم پرداخته و فریضه‌ی خویش را ادا می‌کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۶۷ هجری قمری در شعبه‌ی افتاء دارالعلوم دیوبند به منصب صدرالمفتین مقرر شده و تا سال ۱۳۸۷ هجری قمری در این مقام باقی ماندند. خاکسار (مولانا مفتی ظفیرالدّین رحمه‌الله مؤلف کتاب می‌فرمایند): از سال ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۳ هجری قمری در دارالافتاء به ترتیب فتاوای دارالعلوم دیوبند و صدور فتوا مؤظف بودم، از این لحاظ درباره مسائل بارها هنگامی‌که بحث و گفتگو به میان می‌آمد، در آنجا مفتی صاحب رحمه‌الله با توانایی علمی، حاضر و به بحث‌ها خاتمه می‌دادند.

حضرت مولاناؒ در فن حدیث و اسماء الرجال مهارت تام داشتند؛ و از اینکه در ابتدای زندگی مدتی را با غیر مقلدین سپری نموده و به مباحثه و مناظره پرداخته بودند از این جهت در مسائل اختلافی بصیرت عمیق و لطیف داشتند.

حضرت مولاناؒ تعلیق گران‌بهای بر کتاب «الحُجة» نگاشته و کتاب «قلائد الازهار شرح معانی الآثار» و دیگر کتاب‌ها از تصانیف منیف شان به یادگار مانده است.

حضرت مولاناؒ مدت زیادی بیمار بودند و بالآخره در بیست و هشتم ربیع‌الثانی سال ۱۳۹۶ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به رحمت ایزدی پیوستند؛ و مزار گهربار شان در شاه جهان‌پور است.

(۶۳) حضرت مولانا مبارک حسین سنبهلی رحمه‌الله

حضرت مولانا مبارک حسین سنبهلی رحمه‌الله در سال ۱۲۹۶ هجری قمری در قصبه‌ی سنبهل از توابع مرادآباد به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی و متوسطه را به همان‌جا به پایان رسانیده و در سال ۱۳۲۸ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند شامل و دوره‌ی حدیث را تکمیل و در سال ۱۳۲۹ هجری قمری فراغت حاصل کرده و در رکاب حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله به مسافرت‌ها پرداختند.

(حضرت مولانا سنبهلی رحمه‌الله در سال ۱۳۳۰ هجری قمری در مناظره بریلی به معاونت مولانا ثناء الله امرتسری رحمه‌الله شتافته و با حضور یافتن حضرت مولانا رحمه‌الله کامیابی بزرگی نصیب آن‌ها گردیده و در آنجا به «شیرِ اسلام» ملقب گردیده‌اند).

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۳۴ هجری قمری در میرتهـ مدرسه‌ی را به نام «قاسِم العلوم» تأسیس کرده و فریضه‌ی خویش را با تدریس علوم انجام می‌دادند؛ و سپس به دارالعلوم میرتهـ خواسته‌شده و از وجود با برکت شان دارالعلوم میرتهـ کافی ترقی حاصل نموده و بسیاری علماء از ایشان کسب فیض نموده‌اند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در ماه جمادی‌الاول سال ۱۳۶۱ هجری قمری در میرتهـ وفات کرده و مرقد منور شان در صحن مدرسه است.

(٦٤) حضرت مولانا داکتر عبدالعلی رائی بریلی رحمه الله

حضرت مولانا عبدالعلی رائی بریلی رحمه الله در سال ۱۳۱۱ هجری قمری در تکیه شاه علم‌الله در بریلی به دنیا آمده و پس از تعلیمات متوسط شامل دارالعلوم شده و در سال ۱۳۲۹ هجری قمری دوره‌ی حدیث را تکمیل و فارغ گردیده و پس از فراغت تعلیمات طب یونانی را حاصل نموده و از جمله‌ی داکتران مشهور لکهنو به شمار می‌رفتند.

حضرت مولانا رحمه الله با حضرت شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله بیعت کرده و با افکار و عقاید علمای دیوبند تعلق و وابستگی خاصی داشتند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۵۰ هجری قمری به صفت ناظم دارالعلوم ندوة العلماء لکهنو تعیین گردیده و تا اخیر عمر به همین پست باقی ماندند و سعی و تلاش‌های شبانه‌روزی شان، باعث ترقی و پیشرفت دارالعلوم گردیده است.

حضرت مولانا رحمه الله در علم و عمل، اخلاق، امانت و دیانت شهره‌ی آفاق بودند.

حضرت مولانا رحمه الله در سوم ذی‌القعدةالحرام سال ۱۳۸۰ هجری قمری وفات کرده و در گورستان آبایی شان در تکیه شاه علم‌الله در بریلی به خاک سپرده شدند.

(٦٥) حضرت مولانا محمد زکریا محمودی رحمه‌الله

حضرت مولانا زکریا محمودی رحمه‌الله در سال ۱۳۱۳ هجری قمری در حیاگهات از توابع دربهنگه چشم به جهان هستی گشوده و تعلیمات ابتدائی و متوسطه را در مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه تکمیل کرده و شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۳۰ هجری قمری دوره‌ی حدیث را به اتمام رسانیده، فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت تا اخیر عمر عزیز شان در مدرسه‌ی امدادیه (دربهنگه)، مدرسه‌ی اسلامیه دهاکه و جامعه‌ی رحمانی مونگیر به درس و تدریس مشغول بوده و رساله‌ی «نجات» تصنیف ایشان است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۹۶۱ میلادی مطابق ۱۳۸۱ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته، به لقاءالله پیوستند.

(٦٦) حضرت مولانا شبیر علی تهانوی رحمه‌الله

حضرت مولانا شبیر علی صاحب تهانوی رحمه‌الله (برادرزاده‌ی حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه‌الله) در سال ۱۳۱۲ هجری قمری در تهانه بهون به دنیا آمده و پس از ختم تعلیمات ابتدائی (در مدرسه‌ی امداد العلوم نزد مولانا عبدالله گنگوهی رحمه‌الله) شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۳۰ هجری قمری دوره‌ی حدیث را تکمیل و فراغت حاصل نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله مثنوی معنوی مولانای بلخ قدس الله سره العزیز را نزد کاکای بزرگوار شان حضرت حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه‌الله (به‌صورت درسی سبق، سبق) خوانده و پس از فراغت از دارالعلوم دیوبند، مطبعه‌ی را به نام «اشرف‌المطابع» تأسیس کرده و به چاپ کتاب‌ها و رسایل حضرت مولانا حکیم الأُمت رحمه‌الله پرداخته و از این لحاظ تاج اشاعت آثار مولانا اشرف علی تهانوی رحمه‌الله به سر مبارک ایشان بوده و آن حضرت بر علاوه اجرای وظیفه در مطبعه، انتظام خانقاه را (از سال ۱۳۳۷ تا ۱۳۶۹ هجری قمری) بدوش گرفته (و ماهنامه‌های «التبلیغ» و «النّور» را نیز جاری ساخته بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از آزادی پاکستان به کراچی سفرکرده و آنجا متوطن گردیده و بالآخره در بیست و هشتم رجب‌المرجب سال ۱۳۸۸ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به دارالبقاء شتافتند؛ (و در قبرستان ناظم‌آباد در جوار حضرت مولانا عبدالغنی پهولپوری رحمه‌الله خلیفه‌ی مجاز حضرت حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه‌الله حجاب خاک به روی خویش کشیدند).

(٦٧) حضرت مولانا مفتی ریاض‌الدّین افضل گرهی رحمه الله

حضرت مفتی صاحب ریاض‌الدّین رحمه الله در افضل‌گره از توابع بجنور چشم به جهان گشوده و در سال ۱۳۳۰ هجری قمری از دارالعلوم دیوبند فارغ گردیده‌اند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۴۷ هجری قمری در شعبه افتاء دارالعلوم دیوبند به حیث مفتی مقررشده و در ماه صفرالمُظفّر سال ۱۳۵۰ هجری قمری از شعبه دارالافتاء به بخش تدریس توظیف گردیده و چندین سال در آنجا به تدریس علوم مشغول بودند.

حضرت مفتی صاحب رحمه الله در بیست و دوم ذی‌الحجة‌الحرام سال ۱۳۶۲ هجری قمری دار فانی را وداع گفته و به جهان ابدی پیوستند.

(٦٨) حضرت مولانا عبدالحفیظ علوی دربهنگوی رحمه الله

حضرت مولانا عبدالحفیظ علوی دربهنگوی رحمه الله در سال ۱۳۱۰ هجری قمری در قصبه‌ی جیور از توابع دربهنگه (بهار) به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را با شوق و علاقه‌ی فراوان در مدرسه‌ی امدادیه و دیگر مدارس حاصل کرده و وارد دارالعلوم دیوبند گردیده و پس از اتمام دوره‌ی حدیث در سال ۱۳۳۱ هجری قمری از دارالعلوم فارغ گردیدند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت در اکثر مدارس به تدریس پرداخته و در ماه ذی‌القعده سال ۱۳۳۴ هجری قمری به دیوبند آمده و موصوف را به حیث منتظم کتاب‌خانه مقرر نمودند و مدت دو سال در آنجا ایفای وظیفه کرده و در همین مدت کتاب ضخیمی را به نام «النفحات الزکیة فی احوال طبقات الحنفیة» نوشتند که مقدمه‌ی کتاب در همان زمان در رساله‌ی «القاسم» دیوبند به چند قسمت چاپ و نشر گردیده بود. ایشان بر علاوه آن کتاب، کتاب «حیات شیخ‌الهند» را نیز نگاشته که نسخه‌ی قلمی آن را این خاکسار (مولانا مفتی ظفیرالدّین رحمه الله) مطالعه کرده‌ام.

حضرت مولانا رحمه الله از دارالعلوم دیوبند به نگرام از توابع لکهنو رفته و به تدریس حدیث مشغول گردیده و مولانا محمد انیس نگرامی رحمه الله درس حدیث را نزد ایشان خوانده است.

حضرت مولانا رحمه الله در اخیر به بیعت و ارشاد مریدان پرداخته و در اطراف بلرام‌پور از توابع گونده مریدان شان بسیار زیاد بودند و متأسفانه از سال و محل وفات حضرت مولانا رحمه الله اطلاعی در دست نیست.

(۶۹) حضرت مولانا مفتی عبدالرحیم مُظفر نَگریﷺ

حضرت مولانا مفتی عبدالرحیم صاحب مُظفّر نَگریﷺ در سال ۱۳۰۵ هجری قمری در مُظفّر نَگر به دنیا آمده و در سال ۱۳۲۶ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۳۱ هجری قمری فراغت حاصل کرده و ایشان از جمله‌ی شاگردان ممتاز و خدمت‌گذار حضرت شیخ‌الهندﷺ بودند.

حضرت مولاناﷺ به دست حق‌پرست حضرت شیخ‌الهند مولانا محمودالحسن دیوبندیﷺ بیعت نموده و خرقه‌ی خلافت را از طرف حضرت مولانا شفیع الدّین صاحب نگینویﷺ پوشیده بودند.

حضرت مولاناﷺ پس از فراغت از دارالعلوم دیوبند مدت بسیاری در مدرسه‌ی مرادیه مُظفّر نَگر به حیث مهتمم مدرسه ایفای وظیفه نموده و در ضمن آن به تدریس علوم و صدور فتوا جهت حل مشکلات مردم مشغول بودند.

حضرت مولاناﷺ در ماه شوال‌المکرم سال ۱۳۹۲ هجری قمری دعوت حق را لبیک گفته و به لقای محبوب حقیقی واصل گردیدند.

(۷۰) حضرت مولانا احسان الله خان تاجور نجیب‌آبادی رحمه‌الله

حضرت مولانا احسان الله تاجور نجیب‌آبادی رحمه‌الله در سال ۱۳۱۱ هجری قمری در نجیب‌آباد به دنیا آمده و پس از کسب علوم ابتدائی شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۳۱ هجری قمری دوره‌ی حدیث را تکمیل کرده و فراغت حاصل نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله به شعر و شاعری دلچسبی خاص و در ادبیات اردو شهرت به سزایی داشتند.

حضرت مولانا پس از فراغت به لاهور رفته و در اداره‌ی رساله‌ی «مخزن» شریک گردیده و سپس به اداره‌ی رساله «همایون» رفته و از آنجا در دانشگاه پردیال سِنگ به حیث تقریرکننده اردو و فارسی تعیین گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۹۳۱ میلادی ماهنامه‌ی به زبان اردو به نام «ادبی دنیا» و بعد از آن رساله‌ی «شاهکار» را تأسیس و به چاپ و نشر آن‌ها پرداخته و در آن زمان از طرف حکومت وقت به لقب «شمس العلماء» (و در حلقه‌های ادبی به لقب «ادیب المُلک») خطاب می‌گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۷۱ هجری قمری وفات کرده و مرقد مبارک شان در لاهور است.

(۷۱) حضرت مولانا مفتی عبدالحفیظ سیدهولی رحمه الله

حضرت مولانا مفتی عبدالحفیظ رحمه الله در سیدهولی از توابع دربهنگه در سال ۱۳۰۸ هجری قمری به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را در مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه حاصل کرده و وارد دارالعلوم دیوبند گردیدند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از سعی بلیغ در سال ۱۳۳۲ هجری قمری از دارالعلوم دیوبند فارغ‌التحصیل گردیده و ایشان از جمله‌ی شاگردان ممتاز حضرات شیخ‌الهند، مولانا شاه انور شاه کشمیری و شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمهم‌الله است.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت از دارالعلوم به مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه تشریف بُرده و مدت چهل‌وپنج سال به تدریس علوم پرداخته و با صدور فتوا مشکلات مردم را مرفوع ساخته و فریضه‌ی خویش را اداء می‌نمودند.

حضرت مولانا رحمه الله در مسائل فقهی بصیرت کامل و اشعار عرفا را به کثرت حفظ داشتند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۷۸ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به رحمت ایزدی پیوستند.

(۷۲) حضرت مولانا سید مناظر احسن گیلانی رحمه‌الله

حضرت مولانا سید مناظر احسن گیلانی رحمه‌الله در توابع پتنه در نهم ربیع‌الاول سال ۱۳۱۰ هجری قمری چشم به جهان هستی گشوده و تعلیمات ابتدائی را در وطن اصلی خویش در گیلانی از توابع پتنه نزد کاکای محترم شان حضرت سید أبوالنصر رحمه‌الله حاصل کرده و در سال ۱۳۲۴ هجری قمری به خاطر حصول مزید علم، در تونک نزد حضرت مولانا برکات احمد رحمه‌الله فرستاده شدند و در مدت هفت سال کتاب‌های معقولات را خوانده و در بین هم‌قطاران از همه ممتاز گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۳۱ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند شده و پس از تکمیل دوره‌ی حدیث، در سال ۱۳۳۲ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله از اثر توجه خاص حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله معقولات را ترک کرده و متوجه تفسیر و حدیث گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت از دارالعلوم دیوبند چندین سال به حیث معاون رساله‌ی «القاسم» و «الرشید» ایفای وظیفه نموده و در سال ۱۹۲۰ میلادی مطابق ۱۳۳۸ هجری قمری در جامعه‌ی عثمانی حیدرآباد به صفت استاد مقرر گردیده و تمام عمر عزیز خویش را در آنجا صرف تدریس علوم نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در ضمن تدریس علوم به تصنیف و تألیف نیز اشتغال داشتند و از ایشان تصانیفِ بسیاری همچون: «هندوستان میں مسلمانوں کا نظام تعلیم و تربیت» در دو جلد، «تدوین حدیث»، «تدوین قرآن»، «هزار سال پهلی»، «النبی الخاتم»، «الدّین القیم»،

«مقالات احسانی»، «سوانح قاسمی» در سه جلد، «ترجمه‌ی اسفار اربعه» و غیره کتاب‌ها به یادگار مانده است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۹۴۹ میلادی پس از تقاعد، دوباره به گیلانی آمده و در همان‌جا در بیست و پنجم شوال‌المکرم سال ۱۳۷۵ هجری قمری وفات نموده و مرقد منور شان در گیلانی است.

(۷۳) حضرت مولانا عبدالرحیم دربهنگوی رحمه‌الله

حضرت مولانا عبدالرحیم دربهنگوی رحمه‌الله در محله‌ی مهراج گنج دربهنگه در سال ۱۳۰۴ هجری قمری به دنیا آمده و در مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه، انجمن نعمانیه شاهی مسجد لاهور، میندهو از توابع علیگره و تونک، علوم ابتدائی را حاصل کرده و وارد دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۳۲ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در جریان تحصیل در دارالعلوم از محضر بزرگان دارالعلوم دیوبند همچون: حضرات شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی، مولانا مرتضی حسن چاندپوری، مولانا ماجد علی و مولانا برکات احمد رحمهم‌الله کسب علوم نموده و ایشان از استادان جید و معقول و از دوستان بسیار نزدیک حضرت مولانا سید مناظر احسن گیلانی رحمه‌الله به شمار می‌رفتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت در مدرسه‌ی دربهنگه به صفت مدرس تعیین گردیده و تا اخیر عمر گران‌مایه‌ی شان فریضه‌ی تدریس را انجام دادند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در ششم صفرالمُظفّر سال ۱۳۸۰ هجری قمری دعوت حق را لبیک گفته و به دارالبقاء شتافتند.

(۷٤) حضرت مولانا عبدالرحمن کیمل‌پوری رحمه الله

حضرت مولانا عبدالرحمن رحمه الله اصلاً از کیمل‌پور پنجاب است[1] و مدت زیادی در مدرسه‌ی مظاهر العلوم سهارنپور کسب علوم نموده و در سال ۱۳۳۳ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و دوره‌ی حدیث را به اتمام رسانیدند؛ و ایشان از جمله‌ی شاگردان ممتاز حضرت شیخ‌الهند رحمه الله هستند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت از دارالعلوم دیوبند به صفت مدرس در مدرسه‌ی مظاهر العلوم سهارنپور مقرر گردیده و در سال ۱۳۴۴ هجری قمری هنگامی‌که حضرت مولانا خلیل احمد سهارنپوری رحمه الله به مدینه‌ی منوره هجرت کردند، ایشان را جانشین خویش ساختند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۹۴۷ میلادی مطابق ۱۳۶۶ هجری قمری پس از آزادی پاکستان به وطن مألوف خویش تشریف آورده و در مدارس مختلف آن صدارت تدریس را به عهده داشتند؛ و هزاران علماء و طلباء از محضر علمی شان کسب فیض و علم حاصل نمودند و سوانح مستقل شان در پاکستان چاپ و نشر گردیده و غالباً نام آن «تذکره مولانا عبدالرحمن کیمل‌پوری» است.

---

۱ - حافظ محمد اکبر شاه بخاری رحمه الله ایشان را کامل پوری نگاشته و عبارت شان قرار ذیل است: محدث کبیر، عارف بالله حضرت مولانا عبدالرحمن کامل پوری رحمه الله فرزند مولانا گل محمد صاحب رحمه الله در ۲۷ اگست سال ۱۸۷۲ میلادی در قریه کیمل‌پور به دنیا آمده و سلسله نسب شان به قبیله‌ی مشهور افغانان یوسف‌زئی می‌رسد. رجوع کنید: اکابر علمای دیوبند ص ۲۳۶.

حضرت مولانا رحمه الله با حضرت حکیم الامت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله بیعت کرده و به خلافت آن جناب فایز گشته و بالآخره این فرزند رشید اسلام عزیز در شانزدهم جمادی‌الآخر سال ۱۳۸۶ هجری قمری وفات کرده[1] و در وطن اصلی شان دفن خاک گردیده است.

۱ - حضرت حافظ محمد اکبر شاه بخاری رحمه الله تاریخ وفات شان را بیست و هفتم شعبان ۱۳۸۵ هجری قمری، مطابق دسامبر ۱۹۶۵ میلادی تحریر نموده‌اند. اکابر علمای دیوبند ص ۲۴۰.

(۷۵) مُصلح الأمت حضرت مولانا شاه وصی الله اعظمی رحمه الله

حضرت مولانا شاه وصی الله اعظمی فتح‌پوری رحمه الله در قصبه‌ی فتح‌پور تال نرجا ضلع اعظم‌گرهـ به دنیا آمده و در ابتدا قرآن عظیم‌الشأن را (نزد حافظ ولی محمد صاحب رحمه الله) حفظ نموده و در جامع‌العلوم کانپور تشریف بُرده و کتاب‌های فارسی و کتاب‌های ابتدائی عربی را خوانده و شامل دارالعلوم دیوبند گردیدند و در سال ۱۳۳۵ هجری قمری دوره‌ی حدیث را تکمیل و فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت از دارالعلوم دیوبند به دست حق‌پرست حضرت حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله بیعت کرده و در خدمت آن حضرت در خانقاه امدادیه (منقطع عن الخَلق) باقیمانده و ریاضت‌های فراوان کشیده و (متوکلاً علی الله) به ذکر و شغل و سیر سلوک مشغول بودند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از ریاضت‌های شاقه (به خعلتِ خلافت، اجازت، بیعت و تلقین آراسته گردیده و) در سال ۱۳۴۳ هجری قمری به دستور حضرت حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله عقد نکاح نمودند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۵۱ هجری قمری دوباره به وطن اصلی خویش تشریف آورده و به اصلاح و تربیت خلق مشغول گشتند؛ و در سال ۱۳۷۴ هجری قمری به قصبه‌ی گورکهپور سفر کرده و از آنجا به اله آباد[1] رفته و هزاران مسلمانان به دست ایشان

---

۱ – اله آباد یکی از شهرهای قدیمی بهارت، در ایالت اترپردیش هندوستان واقع است.

توبه کرده و اشخاص صالح گشتند؛ و بسیاری از تشنه‌گان علم و معرفت از محضر شان کسب فیض علمی و معنوی نمودند و از نُوک قلم ایشان تقریباً سی کتاب خورد و بزرگ به یادگار مانده است.[۱]

حضرت مولانا رحمه‌الله در بیست و دوم شعبان‌المعظم سال ۱۳۸۷ هجری قمری در هنگام سفر حج در کشتی جان را به‌حق تسلیم نموده و به زندگانی ابدی پیوستند (و پیکر مبارک شان را در آغوش بحرِ احمر سپُرد آب نمودند).[۲]

---

۱ - تصانیف حضرت مولانا رحمه‌الله کتب ذیل است: «الافادات الوصیة»، «تلاوت القرآن»، «تعلیم و تربیت اولاد»، «التذکیر بالقرآن»، «تصوف و نسبت صوفیه»، «وصیة الاحسان»، «وصیة الاخلاص»، «گلستان معرفت»، «دیباچه معرفت»، «عاقبة الانکار مع تلاش مرشد»، «مفتاح الرحمه»، «اعتقاد و انکار»، «خُم خانه‌ی باطن»، «ملفوظ طرِیق کار»، «راه صفا»، «طریقه‌ی اصلاح»، «اصلاحی مضمون»، «مضمون نمیمه»، «اُخوت»، «توقیر العلماء»، «تحذیر العلماء»، «جنّت»، «نعم الامیر»، «الاصول النادره»، «الامر الفارق بین المخلص المنافق»، «النعم علی خیر الأمم»، «النصحیة للمسترشدین»، «وصیة السالکین». رجوع کنید: تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۱۲۹ و ۱۳۰.

۲ - حضرت مولانا رحمه‌الله در آخر عُمر مبارک شان از وفورِ کیفیت، اکثر این شعر مرزا غالب رحمه‌الله وردِ زبان شان بود.

هوئی هم جُو مَرکی رُسوا، هوئی کیوں نه غرق دریا
نه کهیں جنازه أٹهتا، نه کهیں مـــــــــزار هُوتا

من هنگامی که با این رُسوائی مُردم، (پس) چرا غرق دریا نباشم. نه جنازه‌ی بلند گردد و نه هم مزارِ باشد. غالباً در چنین حالات گفته می‌شود: «قلندر هر چه گوید، دیده گوید». تاریخ دارالعلوم ۲/ ۱۲۹.

(۷٦) مفتی اعظم حضرت مولانا مفتی محمد شفیع دیوبندیرحمه‌الله

مفتی اعظم پاکستان حضرت مولانا مفتی محمد شفیع عثمانی دیوبندیرحمه‌الله (فرزند رشید مولانا محمد یاسین دیوبندیرحمه‌الله) در سال ۱۳۱۴ هجری قمری در قصبه‌ی دیوبند چشم به جهان گشوده و اسم مبارک شان را شیخ‌المشایخ قطب‌الإرشاد حضرت مولانا رشید احمد گنگوهیرحمه‌الله نهادند.

حضرت مفتی اعظمرحمه‌الله تمام تعلیم شان را از دارالعلوم دیوبند حاصل کرده و در سال ۱۳۳۶ هجری قمری (به عمر ۲۲ سالگی) فارغ شده و در سال ۱۳۳۷ هجری قمری در دارالعلوم دیوبند تدریس درجه‌ی ابتدائیه‌ی عربی را به وی سپردند. ایشان پس از مدتی ترقی کرده و کتاب‌های درجه عُلیا را تدریس کردند.

حضرت مولانارحمه‌الله در فقه و ادب زبانزد عام و خاص بودند و از این‌رو در سال ۱۳۵۰ هجری قمری به منصب افتاء مقرر شده و تا سال ۱۳۶۸ هجری قمری با دارالعلوم وابسته بودند.

حضرت مفتی اعظمرحمه‌الله در سال ۱۳۶۸ هجری قمری پس از آزادی پاکستان به آنجا هجرت کرده و به صفت عضو دستور ساز بُورد تعلیمات اسلامی انتخاب شدند. در سال ۱۳۷۰ هجری قمری مطابق ۱۹۵۱ میلادی مدرسه‌ی عربی دارالعلوم کراچی را تأسیس کرده و آن مدرسه به‌زودی مدرسه‌ی مرکزی آن دیار گشت.

حضرت مفتی صاحبرحمه‌الله ابتدا با حضرت شیخ‌الهندرحمه‌الله بیعت و پس از وفات شان با حضرت حکیم الأمت مولانا اشرف علی تهانویرحمه‌الله تجدید بیعت کرده و به خلافت آن

جناب ممتاز گردیدند و حضرت مولانا اشرف علی تهانوی‌رحمه‌الله اعتماد کافی به علم و فضل مفتی صاحب‌رحمه‌الله داشتند.

حضرت مفتی محمد شفیع عثمانی‌رحمه‌الله مفتی اعظم پاکستان بودند و در کراچی به بیعت، ارشاد و تدریس مشغول بوده و کتاب‌های زیادی را تصنیف و تألیف نمودند[۱] و در اخیر عمر تفسیر قرآن عظیم‌الشأن را در هشت جلد ضخیم به نام «معارف القرآن» به چاپ رسانیدند و این تفسیر تمام تصنیفات علوم را یک گنجینه‌ی گران‌بها است.

حضرت مفتی صاحب‌رحمه‌الله در شب یازدهم شوال‌المکرم سال ۱۳۹۶ هجری قمری به مولای حقیقی پیوسته و در جوار دارالعلوم کراچی به خاک سپرده شدند.

---

۱ - تصانیف حضرت مفتی صاحب‌رحمه‌الله اعم از خُرد و بزرگ تقریباً دو صد کتاب را احتواء می‌کند و صرف در باب فقه تصانیف شان به ۹۵ کتاب می‌رسد. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۱۳۰.

تفسیر معارف القرآن، توسط حضرت مولانا محمد یوسف «حسین‌پور»رحمه‌الله به زبان فارسی ترجمه شده و در چهارده جلد، در انتشارات شیخ الإسلام احمد جام به زیور طبع درآمده است. «یادگار» بلخی

(۷۷) حضرت مولانا مفتی اسمعیل بسم‌الله گجراتی رحمه‌الله

حضرت مولانا مفتی اسمعیل بسم‌الله گجراتی رحمه‌الله در سال ۱۳۱۶ هجری قمری در دابهیل از توابع سورت به دنیا آمده و پس از کسب تعلیمات ابتدائی در مدرسه‌ی امینیه‌ی دهلی رفته و در نزد حضرت مولانا مفتی کفایت الله دهلوی رحمه‌الله به نوشتن فتوا مشغول گردیدند و ایشان در سال ۱۳۳۶ هجری قمری به دیوبند آمده و پس از اتمام دوره‌ی حدیث، فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت در وطن خویش آمده و به تدریس علوم پرداخته و سپس به افریقا تشریف‌فرما شدند و از آنجا پس از مدتی دوباره به دابهیل آمده و تدریس را آغاز و در سال ۱۳۵۳ هجری قمری مفتی «برما» مقرر گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۵۹ هجری قمری از برما دوباره به دابهیل تشریف آورده و اهتمام مدرسه را به عهده گرفته و به حیث مهتمم ایفای وظیفه کردند و در ضمن وظیفه‌ی صدرالذکر با صدور فتوا به حل مشکلات مردم می‌پرداختند و فتاوای شان به نام «فتاوای مفتی بسم‌الله» در سه جلد به زبان گجراتی شایع گردیده است.

حضرت مفتی صاحب رحمه‌الله در سال ۱۳۷۹ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به رحمت ایزدی پیوستند.

(۷۸) حضرت مولانا شکرالله مبارکپوری رحمه‌الله

حضرت مولانا شکرالله رحمه‌الله در مبارکپور از توابع اعظم‌گره چشم به جهان هستی گشوده و پس از کسب تعلیمات در مدرسه‌ی احیاءالعلوم مبارکپور، مدرسه‌ی مصباح‌العلوم اله‌آباد، مدرسه‌ی میندهو از توابع علیگره و غیره مدارس، شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و دوره‌ی حدیث را در نزد حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله و دیگر اساتذه دیوبند تکمیل نموده و در سال ۱۳۳۶ هجری قمری فراغت حاصل کرده و دستار فضیلت را به سر بستند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت دوباره به وطن مألوف خویش رفته و نظامت مدرسه‌ی احیاءالعلوم برای شان سپرده شد و با احراز این پست، مدرسه در شئون مختلف ترقی کرده و عمارت جدید، مسجد، عید گاه و غیره اماکن مورد نیاز مدرسه توسط ایشان اعمار گردید.

حضرت مولانا رحمه‌الله در پهلوی نظامت مدرسه، سلسله درس و تدریس، وعظ و تبلیغ را نیز جاری ساخته بودند؛ و شاگردان ممتاز از هر گوشه غرض فراگیری علوم به نزد شان می‌شتافتند و در اخیر صحت و تندرستی با ایشان موافقت نکرده و بالآخره این خادم دین و مدرسه، در پنجم ربیع‌الاول سال ۱۳۶۱ هجری قمری هنگام چاشت به رفیق اعلی پیوستند.

برای تفصیلات بیشتر به «تذکره‌ی علمای اعظم‌گره» رجوع کنید.

(۷۹) حضرت مولانا محمد ادریس کاندهلوی رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد ادریس رحمه‌الله در کاندهله در سال ۱۳۱۸ هجری قمری به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را در خانقاه اشرفیه تهانه بهون حاصل کرده و شامل مدرسه‌ی مظاهرالعلوم گردیده و تا دوره‌ی حدیث خواندند.

حضرت مولانا رحمه‌الله از اثر ازدیاد شوق، به‌خاطر تکمیل تعلیمات به دارالعلوم دیوبند تشریف آورده و در سال ۱۳۳۷ هجری قمری در نزد شیخ‌الحدیث نامور هندوستان حضرت علامه شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله دوره‌ی حدیث را به اتمام رسانیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله عاشق علم بود و در تفسیر، حدیث، کلام و ادبیات عربی مهارت تمام داشته و تمام عمر گران‌مایه خویش را صرف درس و تدریس، تصنیف و تألیف نموده و از سال ۱۳۳۸ تا ۱۳۴۶ هجری قمری در دارالعلوم دیوبند فریضه‌ی تدریس را انجام داده و سپس به حیدرآباد تشریف بُرده و ده و یا یازده سال همین خدمت را انجام دادند. در سال ۱۳۵۸ هجری قمری ایشان را مجدداً به دارالعلوم خواسته و تدریس تفسیر و حدیث را به عهده‌ی شان سپردند و تا سال ۱۳۶۸ هجری قمری به خدمت مشغول بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله بعد از تقسیم پاکستان در اخیر سال ۱۳۶۸ هجری قمری به آنجا تشریف‌فرما شده و ابتدا در جامعه‌ی عباسیه بهاولپور به حیث شیخ الجامعه انتخاب گردیده و سپس در جامعه اشرفیه لاهور به صفت شیخ‌الحدیث مقرر گردیده و در ضمن تدریس و مشغولیت‌های مدرسه به تصنیف کتاب‌ها نیز پرداخته و کتاب‌های ذیل: «التعلیق الصبیح شرح مشکاة المصابیح» در هشت جلد، چند جلد تفسیر به نام «معارف القرآن»، «سیرة

المصطفی»، «تحفة القاری فی حل مشکلات البخاری»، «حاشیه مقامات حریری» و غیره از جمله‌ی تصنیفات شان است.[1]

حضرت مولانا رحمه‌الله در هفتم رجب‌المرجب سال ۱۳۹۴ هجری قمری (در لاهور) داعی اجل را لبیک گفته و به لقاءالله پیوستند.

۱ - تصانیف حضرت مولانا رحمه‌الله تقریباً به صد کتاب می‌رسد. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۱۳۸.

(۸۰) حضرت مولانا مفتی محمود احمد نانوتوی رحمه الله

حضرت مولانا مفتی محمود احمد نانوتوی رحمه الله در چهاردهم ذی‌الحجة‌الحرام سال ۱۳۱۰ هجری قمری در نانوته به دنیا آمده و پس از کسب علوم ابتدائی، شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۳۷ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله حصه‌ی بزرگ زندگی با برکت شان را در مهوچهاونی (مالوَه) به صدور فتوا و حل مشکلات دینی مردم گذرانده و در پهلوی آن در آنجا خدمات علمی، دینی و اصلاحی را نیز انجام دادند.

حضرت مولانا رحمه الله از جمله‌ی اشخاص مرنجان، مرنج و در ضمن بسیار علم دوست و مصنف دو کتاب است و مدت زیادی رئیس مجلس شورای دارالعلوم دیوبند و چندین ایام در دارالافتاء نیز به صدور فتوا مشغول خدمت بودند.

بالآخره این فرزانه‌ی روزگار در چهاردهم شوال‌المکرم سال ۱۳۸۸ هجری قمری (در مهوچهاونی مالوَه) وفات کرده و به زندگانی ابدی پیوستند.

(۸۱) حضرت مولانا ظهور احمد دیوبندی رحمه‌الله

حضرت مولانا ظهور احمد دیوبندی رحمه‌الله در قصبه‌ی دیوبند در نوزدهم ربیع‌الاول سال ۱۳۱۸ هجری قمری چشم به دنیا گشوده و تعلیمات خویش را از اول تا آخر به دارالعلوم به پایان رسانیدند. ایشان در سال ۱۳۲۳ هجری قمری در دارالعلوم به درجه‌ی دارالقرآن داخل؛ و در سال ۱۳۲۶ هجری قمری به درجه‌ی فارسی آمده و در سال ۱۳۳۱ هجری قمری درجه‌ی عربی را تکمیل کرده و در سال ۱۳۳۷ هجری قمری از دارالعلوم دیوبند فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت در مدرسه‌ی دارالعلوم شاه بهلول در سهارنپور به صفت شیخ‌الحدیث مقرر گردیده و پس از آن در مدرسه‌ی قاسمیه نگینه از توابع بجنور و سپس در مدرسه‌ی سعیدیه شاه جهان‌پور و دیگر مدارس مختلف خدمات درس و تدریس را انجام دادند. در سال ۱۳۴۹ هجری قمری صلاحیت و استعداد علمی شان را ملاحظه کرده به دیوبند خواستند و تدریس بعضی کتاب‌ها را به عهده وی گذاشتند؛ اما به‌خاطر بعضی ملحوظات چند مدتی از دارالعلوم بیرون رفته، ولی به‌زودی دوباره به آغوش پُر عطوفت دارالعلوم دیوبند بازگشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از چند ایام بیماری، در بیستم ربیع‌الاول سال ۱۳۸۳ هجری قمری در دیوبند وفات کرده و در قبرستان قاسمی دفن خاک گردیدند.

(۸۲) حضرت مولانا حبیب الرحمن لدهیانوی رحمه‌الله

حضرت مولانا حبیب الرحمن لدهیانوی رحمه‌الله در یازدهم صفرالمُظفّر سال ۱۳۱۰ هجری قمری در لدهیانه به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را در مدارس لدهیانه، امرتسر و غیره حاصل کرده و در سال ۱۳۳۵ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده؛ و پس از چند سال سعی و کوشش تعلیمات خویش را تکمیل نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت در میدان سیاست قدم نهاده و برخلاف حکومت انگلیس‌ها، مبارزات را شروع و از همین خاطر چندین مرتبه به زندان رفته و مصیبت‌ها و شکنجه‌های سختِ را متقبل گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۹۴۷ میلادی مطابق ۱۳۶۶ هجری قمری پس از تقسیم پاکستان و بُروز سیلاب تعصبات به لاهور سفر کرده و از آنجا دوباره به دهلی آمده و باقی تمام عمر خویش را به هندوستان سپری نمودند.

بالآخره حضرت مولانا رحمه‌الله در یازدهم صفرالمُظفّر سال ۱۳۷۶ هجری قمری وفات کرده و به رحمت حق پیوستند (و در قبرستان مسجد جامع شاه جهانی دفن خاک گردیدند).

(۸۳) حضرت مولانا اطهر علی سِلهتی بنگالیرحمه‌الله

مخدوم‌العلماء حضرت مولانا اطهر علی بنگالیرحمه‌الله در ضلع سِلهت مشرقی پاکستان در سال ۱۳۰۹ هجری قمری به دنیا آمده و (قرآن کریم را نزد والد شان خوانده و تعلیمات خویش را در مدرسه‌ی پردیس تهانه، مدرسه‌ی قاسمیه مرادآباد و مدرسه‌ی عالیه‌ی رام‌پور تکمیل و وارد دارالعلوم دیوبند گردیده، تفسیر و حدیث را نزد حضرات امام العصر مولانا شاه انور شاه کشمیری، شیخ‌الاسلام مولانا شبیر احمد عثمانی، عارف بالله مولانا سید اصغر حسین دیوبندی و استاذالعلماء حضرت مولانا رسول خان هزاروی رحمهم‌الله فراگرفته و) در سال ۱۳۳۸ هجری قمری از دارالعلوم دیوبند فراغت حاصل کرده و از جمله‌ی خلفای مجاز حضرت حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانویرحمه‌الله هستند.

حضرت مولانارحمه‌الله در مشرق پاکستان به پیمانه وسیع خدمات علمی و تعلیمی نموده و مدرسه‌ی شان از همه مدارس بزرگ‌تر بوده و شخص مولانارحمه‌الله در زمره‌ی اکابر علماء به شمار می‌رفتند و در آنجا عضو جمعیت علمای اسلام بودند.

حضرت مولانارحمه‌الله پس از تجزیه بنگله‌دیش به زندان رفته و سختی‌ها و مشقت‌های بی‌شماری را تحمل نمودند.

حضرت مولانارحمه‌الله پس از خدمات علمی و مبارزات خسته‌گی ناپذیر در نهم شوال‌المکرم سال ۱۳۹۶ هجری قمری دعوت حق را لبیک گفته و به جهان ابدی شتافتند.

(۸٤) حضرت مولانا بدر عالم میرتهی ثُم المدنی رحمه‌الله

حضرت مولانا بدر عالم میرتهی رحمه‌الله زمانی که والد شان در بدایون افسر پولیس بودند، (در سال ۱۳۱۶ هجری قمری) به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را در الهآباد در مکتب انگلیس‌ها حاصل کرده و از یک وعظ حضرت حکیم الأُمت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه‌الله متأثر شده و شوق علوم دینی در وجود مبارک شان پیدا و در سال ۱۳۳۰ هجری قمری شامل مدرسه‌ی مظاهرالعلوم سهارنپور گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۳۶ هجری قمری از مدرسه‌ی مظاهرالعلوم سهارنپور فارغ و به حیث معین‌المدرس مقرر و پس از مدتی مدرسه را رها کرده و به دیوبند آمده و در دروس حدیثی حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله شرکت کرده و در سال ۱۳۳۹ هجری قمری از دارالعلوم دیوبند فراغت حاصل نموده و (در سال ۱۳۴۰ هجری قمری) تدریس بعضی از کتاب‌ها به ایشان سپرده شد.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۴۶ هجری قمری به همرای حضرت شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله به دابهیل رفته و در آنجا به تدریس علوم مشغول شده و در ضمن مدت پنج سال، در درس حدیث حضرت شاه صاحب کشمیری رحمه‌الله شریک می‌شدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در زمان قیام دابهیل، تقریر درسی بخاری شریف، حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله را با حواشی مفید در چهار جلد ضخیم به نام «فیض الباری علی صحیح البخاری» تحریر کرده و جمعاً مدت هفده سال در دابهیل تدریس نموده و در اخیر به صفت شیخ‌الحدیث مقرر گردیده و از اثر بیماری به بهاولپور تشریف بُردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۶۲ هجری قمری با «ندوة المصنفین دهلی» یکجا شده و کتاب «ترجمان السنة» را در چهار جلد ضخیم نگاشتند و از جانب ندوة المصنفین چاپ و نشر گردیده و (در ضمن) بعضی کتاب‌های دیگر را نیز تصنیف کرده‌اند.

حضرت مولانا رحمه‌الله (ابتدا شرف بیعت مولانا خلیل احمد سهارنپوری را حاصل کرده و سپس) به دست حق‌پرست حضرت مفتی عزیز الرحمن عثمانی رحمه‌الله بیعت کرده و از نزد خلیفه‌ی مجاز شان حضرت قاری محمد اسحاق میرتهی رحمه‌الله خرقه‌ی خلافت پوشیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در اخیر عمر به مدینه‌ی منوره رفته و در پنجم رجب‌المرجب سال ۱۳۸۵ هجری قمری وفات و مرقد منور شان در گورستان بقیع الغرقد است.

(۸۵) حضرت مولانا محمد جلیل علوی کیرانوی رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد جمیل رحمه‌الله در کیرانه از توابع مُظفّر نَگر در سال ۱۳۱۸ هجری قمری چشم به جهان هستی گشوده و تعلیم ابتدائی و قرآن کریم را در همان‌جا حفظ نموده و ایشان را در سن یازده سالگی پدر بزرگوار شان به دیوبند آورده به حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله تسلیم نموده؛ و در سال ۱۳۳۱ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و بعضی کتاب‌ها را نزد حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله خوانده و بالآخره در سال ۱۳۳۹ هجری قمری از دارالعلوم دیوبند فراغت حاصل کردند.

زمانی که حضرت شیخ‌الهند رحمه‌الله گرفتار و به مالتا روانه گردیدند، حکومت انگلیس‌ها بعضی حضرات علماء رحمهم‌الله را دستگیر نموده و حضرت مولانا کیرانوی رحمه‌الله نیز مشمول آنان بودند. حکومت مزدور انگلیس‌ها به‌خاطر افشای بعضی اسرار حضرت کیرانوی رحمه‌الله را بسیار شکنجه نمودند، ولی حضرت مولانا رحمه‌الله مضبوط و ثابت‌قدم در مقابل آزارها و اذیت‌های آنان بودند.

مُوَحِّد چــه در پای ریزی زَرَش
چه شمشیر هندی نِهی بر سَرَش
امید و هـــــراسش نباشد ز کس
بـــرین است بنیاد توحید و بس

حضرت مولانا محمد جمیل رحمه‌الله پس از رهایی از زندان به اشاره حضرت شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه‌الله به مدرسه‌ی مظهرالعلوم کراچی رفته و به تدریس مشغول و سپس در سال ۱۳۵۰ هجری قمری حسب دستور حضرت شیخ العرب والعجم مولانا سید

حسین احمد مدنی‌رحمه‌الله دوباره به دارالعلوم دیوبند تشریف آورده و به تدریس علوم مشغول گردیدند.

حضرت مولانارحمه‌الله در سال ۱۳۷۴ هجری قمری پس از رحلت شیخ الأدب حضرت مولانا اعزاز علی‌رحمه‌الله به حیث نائب ناظم تعلیمات مقرر شدند.

حضرت مولانارحمه‌الله با حضرت شیخ‌الهندرحمه‌الله بیعت نموده بودند و بسیاری از ایام عمر شان را مشتاقانه در رکاب حضرت شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی‌رحمه‌الله سپری نمودند.

حضرت مولانا محمد جمیل‌رحمه‌الله بالآخره پس از چند سال بیماری، در هفتم جمادی‌الاول سال ۱۳۸۸ هجری قمری به دعوت حق لبیک گفته و به لقاءالله پیوستند.

(۸٦) میرِ واعظ حضرت مولانا محمد یوسف کشمیری رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد یوسف کشمیری رحمه‌الله در سیزدهم شعبان‌المعظم سال ۱۳۱۳ هجری قمری در کشمیر به دنیا آمده، تعلیمات ابتدائی را نزد پدر بزرگوار شان مولانا غلام شاه ثانی و مولانا حسین وفایی رحمهماالله حاصل کرده و شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و پس از چند سال تحصیل در سال ۱۳۴۰ هجری قمری فراغت حاصل کرده و پس از فراغت درسگاه دینیی را به نام «اورینتل کالج» تأسیس و خدمات تعلیمی را برای مسلمانان فراهم کرده و در ضمن، در آنجا به تدریس علوم پرداختند.

حضرت مولانا رحمه‌الله به سیاسیات دلچسپی خاص داشتند؛ و پس از آزادی پاکستان به آنجا سفر کرده و خدمات بزرگ علمی را انجام داده و ترجمه‌ی قرآن عظیم‌الشأن به زبان کشمیری از شاهکارهای علمی شان (و اولین ترجمه‌ی قرآن مجید به زبان کشمیری) است.

حضرت مولانا محمد یوسف کشمیری رحمه‌الله در شانزدهم رمضان‌المبارک سال ۱۳۸۹ هجری قمری در هنگام افطار (در راولپندی) وفات کرده و با دهان روزه‌دار به سوی حق شتافتند.

ز هی سعادت و ز هی شرف

(۸۷) حضرت مولانا سید میا اختر حسین دیوبندیؒ

حضرت مولانا سید میا اختر حسینؒ فرزند بزرگ مولانا سید میا اصغر حسین صاحبؒ در قصبه‌ی دیوبند در سال ۱۳۱۶ هجری قمری چشم به دنیا گشوده و حصه‌ی بزرگ زندگی شان را به کسب علوم در دارالعلوم دیوبند گذرانده و در سال ۱۳۴۱ هجری قمری دوره‌ی حدیث را ختم و فراغت حاصل نموده و پس از آن، در اول محرم‌الحرام سال ۱۳۴۴ هجری قمری به صفت معین‌المدرس مقرر گردیدند.

حضرت مولاناؒ در سال ۱۳۴۸ هجری قمری به صفت مدرس در درجه‌ی عربی تعیین و در اندک زمان ترقی نموده و در رجب‌المرجب سال ۱۳۸۳ هجری قمری در دور صدارت حضرت علامه ابراهیم صاحبؒ به درجه‌ی عُلیا، به تدریس کتاب‌ها پرداخته و نائب ناظم تعلیمات گردیده و سپس ناظم تعلیمات شدند.

حضرت مولاناؒ در ضمن تدریس به تصنیف و تألیف کتاب علاقه وافر داشتند و «سوانح حیات مولانا سید اصغر حسین» والد ماجد شان از تصانیف مشهور شان است.

حضرت مولاناؒ به‌روز یکشنبه در اول ذی‌الحجة‌الحرام سال ۱۳۹۷ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و به جهان ابدی شتافتند و پیکر مبارک شان را در قبرستان آبایی شان به خاک سپردند.

(۸۸) مجاهد ملت حضرت مولانا حفظ الرحمن سیوهاروی رحمه‌الله

حضرت مولانا حفظ الرحمن رحمه‌الله ابن مولانا شمس‌الدین صدیقی رحمه‌الله در محله مولویان قصبه‌ی سیوهار از توابع بجنور در سال ۱۳۱۸ هجری قمری به دنیا آمده و پس از کسب علوم در مدرسه‌ی فیض عام سیوهاره و مدرسه‌ی قاسمیه شاهی مرادآباد در سال ۱۳۴۱ هجری قمری شامل دیوبند گردیده و پس از خواندن کتاب‌های صدرا، شمس بازغه و غیره در سال ۱۳۴۲ هجری قمری در دوره‌ی حدیث حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله شرکت نموده و از دارالعلوم دیوبند فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله را پس از فراغت، به مدراس فرستادند و در پریامیت مدت یک سال به درس و تدریس و تبلیغ مشغول بودند و کار تصنیف را از همین قریه آغاز کردند. در سال ۱۳۴۴ هجری قمری به صفت مدرس در دارالعلوم دیوبند مقرر گردیده و در سال ۱۳۴۶ هجری قمری به همرای حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله به جامعه‌ی اسلامیه دابهیل تشریف بُرده و در همان‌جا به مدت پنج سال به تدریس اشتغال داشتند. در سال ۱۳۵۲ هجری قمری به کلکته رفته و درس قرآن را شروع نموده و مدت پنج سال در آنجا این فریضه را انجام دادند. در سال ۱۳۵۷ هجری قمری حضرت مفتی عتیق الرحمن صاحب عثمانی رحمه‌الله ندوة المصنیفین را در دهلی تأسیس کرده و حضرت مولانا رحمه‌الله به دهلی آمده و «قصص القرآن»، («رسول کریم»)، «فلسفه اخلاق»، «بلاغ المبین»، «اقتصادی نظام»، («حفظ‌الرحمن لمذهب النعمان») و دیگر کتاب‌های زیادی را نوشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۶۱ هجری قمری در جمعیت علمای هند به حیث ناظم اعلی انتخاب گردیده و از اثر مبارزات سیاسی، چندین بار به زندان رفتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در کنار تصنیف و تألیف برای ملت و مُلک هندوستان، خدمات شایانی را انجام داده و خصوصاً خدمات شان پس از اگست سال ۱۹۴۷ میلادی (مطابق ۱۳۶۶ هجری قمری) قابل‌ستایش و تمجید است و نمی‌توان خدمات شان را با خدماتی دیگری مقایسه کرد و از این‌رو، ایشان را (مُجاهد ملت) لقب دادند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در اخیر به صفت عضو مجلس شورای دارالعلوم دیوبند مقرر گردیده و بالآخره در اول ربیع‌الاول سال ۱۳۸۲ هجری قمری، داعی اجل را لبیک گفته و به رفیق اعلی پیوستند و در قبرستان ولی اللّهی (حضرت شاه ولی‌الله محدث دهلوی رحمه‌الله) دفن خاک گردیدند.

برای تفصیل بیشتر حالات شان به کتاب «الجمعیة دهلی کا مجاهد ملت» رجوع کنید.[۱]

---

۱ - همچنان به‌خاطر تفصیلات حیات حضرت مولانا رحمه‌الله نظر کنید: الواح الصنادید حصه اول، صفحات ۲۷۸ تا ۲۸۷.

(۸۹) حضرت مولانا محمد عثمان دربهنگوی رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد عثمان دربهنگوی رحمه‌الله در گرول از توابع دربهنگه در بیست و سوم ذی‌القعدةالحرام سال ۱۳۱۷ هجری قمری چشم به جهان هستی گشوده و تعلیمات ابتدائی را در مدرسه‌ی امدادیه دربهنگه حاصل کرده و شامل دارالعلوم دیوبند گردیدند. در سال ۱۳۴۲ هجری قمری کتاب‌های دوره‌ی حدیث را نزد محدث العصر حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری، حضرت مولانا سید میا اصغر حسین، حضرت مولانا شبیر احمد عثمانی و حضرت علامه محمد ابراهیم بلیاوی رحمهم‌الله ختم نموده و با درجه‌ی ممتاز و عالی کامیاب گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت، در یک مدرسه به صفت مدرس تقرر حاصل کرده و به نسبت بعضی از ملحوظات از آنجا رنجیده شده و به تجارت کالا شروع نموده؛ اما وقتی مدرسه‌ی رحمانیه سوپول دربهنگه تأسیس گردید، بانی مدرسه حضرت مولانا محمد عارف هرسنگهـ پوری رحمه‌الله ایشان را ناظم و شیخ‌الحدیث مقرر کرده و تأکید نمودند تا ملازمت مدرسه را بکند. از آن روز به بعد تا اخیر عمر به ملازمت مدرسه مشغول ماندند و مشتاقانه خدمت نموده و در ضمن کتاب‌های دوره‌ی حدیث را تدریس کرده و بسیاری از طلبان علم از محضر علمی شان کسب فیض نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله با قطب عالم حضرت مولانا سید محمد علی صاحب مونگیری رحمه‌الله بیعت کرده و بالآخره در سیزدهم صفرالمُظفّر سال ۱۳۹۷ هجری قمری پس از چند روز بیماری دعوت حق را اجابت نموده به لقاءالله پیوستند.

(۹۰) سیدالملت حضرت مولانا سید محمد میا دیوبندی رحمه الله

حضرت مولانا سید محمد میا رحمه الله در سال ۱۳۲۱ هجری قمری در ضلع بلند شهر زمانی که پدر بزرگوار شان در (محکمه‌ی) آنجا ایفای وظیفه می‌نمودند، به دنیا آمده و در سال ۱۳۳۱ هجری قمری به عمر ده‌سالگی به درجه‌ی فارسی شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۴۳ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت در مدرسه‌ی حنفیه شهر آره (شاه‌آباد صوبه‌ی بهار) به صفت مدرس مقرر گردید و از آنجا به مدرسه‌ی شاهی‌آباد رفته و به حیث مفتی و مدرس انجام خدمت نمودند.

حضرت مولانا رحمه الله در این زمان به صفت ناظم جمعیت علمای هند تقرر حاصل کرده و از درس و تدریس فاصله گرفته و در اخیر زندگانی، پس از وفات حضرت مولانا حفظ الرحمن رحمه الله از جمعیت علمای هند کنار رفته و در مدرسه‌ی امینیه دهلی به حیث شیخ‌الحدیث تعیین و تا اخیر عمر در آن مقام باقی ماندند.

حضرت مولانا رحمه الله در ضمن تدریس و امورات مدرسه، ذمه‌دار شعبه‌ی مباحث فقهی جمعیت علمای هند نیز بودند و خدمات تحریری جمعیت علمای هند، مرهون قلم این شخصیت فرزانه است. خدمات تحریری در نزد ایشان بسیار مهم بوده و از این‌رو دوستان و احباب حضرت مولانا رحمه الله ایشان را «حیوان کاتب» می‌گفتند و از اثر این خدمات، چندین بار از طرف حکومت انگلیس‌ها روانه زندان و آزار و اذیت‌ها گردیدند.

کتاب‌های «سیرت محمد رسول‌الله»، «عهد زرین»، «تحریک شیخ‌الهند»، «مشکوة الآثار»، «دینی تعلیم کا رساله»، «تاریخ الاسلام»، («پانی پت و بزرگان پانی پت») و غیره از جمله‌ی تصنیفات شان است.

حضرت مولانا رحمه‌الله از سال ۱۳۷۰ هجری قمری تا اخیر عمر در مجلس شورای دارالعلوم به حیث عضو بوده و بالآخره این فرزند فرزانه‌ی اسلام عزیز در شانزدهم ماه شوال‌المکرم سال ۱۳۹۵ هجری قمری وفات یافته و به رحمت ایزدی پیوستند (و در دهلی آسوده خواب شدند).

(۹۱) حضرت مولانا محمد بن موسی افریقی رحمه‌الله

حضرت مولانا محمد ابن موسی رحمه‌الله در جوهانسبرگ افریقا در سال ۱۳۲۲ هجری قمری چشم به جهان هستی گشوده[1] و غرض فراگیری دانش به هندوستان تشریف آورده و ابتدا در پالنپور (نزد حضرت مولانا نذیر احمد پالنپوری رحمه‌الله) به تحصیل علوم پرداخته و در سال ۱۳۴۲ هجری قمری شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در سال ۱۳۴۴ هجری قمری فراغت حاصل کرده و ایشان از معتقدین و ارادتمندان خاص حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت به پیشه‌ی تجارت مصروف گردیده؛ اما خدمات علمی در صدر قافله زندگی شان قرار داشته و مجالس علمی دابهیل و کراچی نتیجه‌ی علم دوستی حضرت مولانا رحمه‌الله است و تمامی مخارج بر ذمه‌ی ایشان بود.

کتاب «فیض الباری»، حاشیه (حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله بر بالای) «آثارالسنن» و اشاعت بعضی کتاب‌های دیگر، همه مرهون منّت حضرت مولانا افریقی رحمه‌الله است. پس از ایشان فرزندان موصوف که از فارغان دارالعلوم بودند، همه‌ی شان مجالس علمی را زنده نگه‌داشته‌اند. (حضرت مولانا حبیب الرحمن اعظمی رحمه‌الله مصنِّف ابن عبدالرزاق رحمه‌الله را به کمک مالی فرزندان حضرت مولانا محمد ابن موسی افریقی رحمه‌الله تصحیح و شائع ساختند).

---

۱ - وطن آبائی مولانا رحمه‌الله قصبه‌ی سملک ضلع سورت است. تاریخ دارالعلوم دیوبند ۲/ ۱۵۲.

حضرت مولانا رحمه‌الله در بیست و یکم ذی‌القعدة‌الحرام سال ۱۳۸۲ هجری قمری (در جوهانسبرگ) داعی اجل را لبیک گفته و به رفیق اعلی پیوستند.

(۹۲) حضرت مولانا اسلام الحق کوپاگنجی رحمه‌الله

حضرت مولانا اسلام الحق رحمه‌الله در کوپاگنج از توابع اعظم‌گره در سال ۱۳۲۲ هجری قمری چشم به دنیا گشوده و تعلیمات ابتدائی را در وطن مألوف حاصل کرده و کتاب‌های متوسط را در جونپور، کانپور و دیگر مدارس وطن شان تکمیل و در سال ۱۳۴۱ هجری قمری در میندهو رفته و در آنجا مشکوة، هدایه اخیرین، شرح العقائد و غیره کتاب‌ها را خواندند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۴۳ هجری قمری به دیوبند آمده و دوره‌ی حدیث را به اتمام رسانیده و در سال ۱۳۴۵ هجری قمری فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت در دارالعلوم مئو، به صفت مدرس مقرر گردیده و چندین سال در آنجا، فریضه‌ی درس و تدریس را انجام دادند؛ و سپس در مدرسه‌ی مصباح العلوم کوپاگنج به حیث مدرس تقرر و پس از سه سال به جامعه‌ی اسلامیه دابهیل، مدرسه‌ی تعلیم الاسلام آنند گجرات و مدرسه‌ی احیاءالعلوم مبارکپور به صفت استاد حدیث و شیخ‌الحدیث ایفای وظیفه نموده و در سال ۱۳۸۰ هجری قمری ایشان را به دیوبند خواستند و تا اخیر عمر به درس و تدریس مشغول شدند و در همین مدت بالای «ملاحسن»، «میبذی» و «مقدمه مسلم» شروحات نگاشتنند.

حضرت مولانا رحمه‌الله صاحب استعداد عالی، مزاج یکرنگ، خُلق خوش بوده و اخلاص و وفور علم از جبین مبارک شان هویدا بوده و در اخیر عمر بیمار گردیده و به وطن مألوف

رفته و در همان‌جا به تاریخ بیست و دوم ربیع‌الآخر سال ۱۳۹۲ هجری قمری وفات کرده و به دیدار رفیق اعلی شتافتند.

(۹۳) حضرت مولانا محمد یوسف بنوری رحمه الله

حضرت مولانا محمد یوسف بنوری رحمه الله در یک قریه‌ی از مُضافات شهر پیشاور پاکستان در روز پنجشنبه هنگام سحر در ششم ربیع‌الثانی سال ۱۳۲۶ هجری قمری (در یک خانواده سادات و اهلِ علم) به دنیا آمده و قرآن عظیم‌الشأن را نزد پدر بزرگوار و مامای خویش تعلیم گرفته و کتاب‌های ابتدائی صرف و نحو را در کابل خوانده و متوسطات را در کابل و پیشاور تکمیل نموده و در سال ۱۳۴۵ هجری قمری به دارالعلوم دیوبند رفته و تا سال ۱۳۴۷ هجری قمری مشکوة را نزد حضرت مولانا محمد ادریس کاندهلوی، جلالین شریف را نزد حضرت مفتی عزیز الرحمن عثمانی، مسلّم الثبوت را نزد حضرت مولانا رسول خان هزاروی و مقامات حریری را نزد مفتی محمد شفیع عثمانی و کتاب‌های مختلف از علوم و فنون دیگر را نزد اساتید دیوبند رحمهم‌الله خوانده و در اخیر با قافله‌ی طالبان به همرای حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه الله به دابهیل تشریف بُرده و در سال ۱۳۴۸ دوره‌ی حدیث را نزد حضرت مولانا کشمیری، مولانا شبیر احمد عثمانی و مولانا عبدالرحمن امروهی رحمهم‌الله به اتمام رسانیده و فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت، چند ایام در پیشاور به خدمت مردم مشغول گردیده و پس از مدتی ایشان را از آنجا به دابهیل خواستند و در ابتدا متعلق مجلس علمی شده و به همین سلسله به مصر (قاهره) تشریف بُرده و پس از عودت از آنجا در جامعه اسلامیه دابهیل به صفت شیخ‌الحدیث و صدرالمدرسین مقرر گردیده و مدت زیادی به درس و تدریس اشتغال داشتند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۹۵۱ میلادی مطابق ۱۳۷۰ هجری قمری، پس از آزادی به پاکستان آمده و در دارالعلوم اسلامیه تندو الهیار به حیث شیخ‌التفسیر تقرر حاصل کردند. در سال ۱۹۵۳ میلادی مطابق ۱۳۷۲ هجری قمری از آنجا علیحده گردیده و در شهر کراچی مدرسه‌ی عربیه اسلامیه نیو تاوان را تأسیس کرده و این مدرسه را ترقی علمی و تعلیمی داده و خود به حیث مدیر و شیخ‌الحدیث آن بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در پاکستان بر رد قادیانیت، فتنه‌ی پرویزیت و فتنه‌ی فضل الرحمانی، جهاد و کامیابی حاصل کرده و در مجالس مختلف ممالک عرب شرکت نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله با حضرت حاجی شفیع الدّین صاحب نگینوی رحمه‌الله بیعت کرده و پس از آن با حضرت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه‌الله متعلق شده و در اخیر با شیخ‌الاسلام حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه‌الله تجدید بیعت نمودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در ضمن تدریس و مشاغل علمی از کاروان مصنفین و مؤلفین بازنمانده و در این راستا قلم را به صفحات کاغذ به حرکت درآورده و زینت علم خویش را به زیور طبع آراسته‌اند. از جمله تألیفات و تصنیفات شان کتاب «معارف السنن» (تقریر درسی حضرت مولانا شاه انور شاه کشمیری رحمه‌الله استاد خویش را جمع کرده و به چاپ رسانیدند)، «نفحة العنبر» (زندگانی علامه شاه انور شاه کشمیری)، «بغیة الاریب» و غیره کتاب‌های دیگر است.

حضرت مولانا رحمه‌الله در روز دوشنبه سوم ذی‌القعدة‌الحرام سال ۱۳۹۷ هجری قمری در شهر راولپندی وفات کرده و جسد مبارک شان را به کراچی انتقال و دفن خاک کردند.[1]

---

۱ - همچنان به‌خاطر تفصیلات حیات حضرت مولانا رحمه‌الله نظر کنید: جمال یوسف، تألیف مولانا عبدالقیوم حقانی مدظلهم.

(۹٤) حضرت مولانا سید حسن دیوبندی رحمه الله

حضرت مولانا سید حسن دیوبندی رحمه الله در سال ۱۳۳۴ هجری قمری در قصبه‌ی دیوبند به دنیا آمده و پدر بزرگوار شان حضرت مولانا نبیه حسن صاحب متوفای ۱۳۵۱ هجری قمری رحمه الله که از علمای جید و استاد درجات عربی در دارالعلوم بودند، ایشان را شامل دارالعلوم نموده و از این‌رو تعلیم و تربیت شان را از اول تا اخیر در دارالعلوم تکمیل نموده و در سال ۱۳۵۴ هجری قمری دوره‌ی حدیث را به اتمام رسانیده و فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله پس از فراغت به نینی تال به تدریس شروع کرده و پس از چند سال دوباره به دارالعلوم دیوبند آمده و در شعبه‌ی فارسی به صفت استاد مقرر گردیدند و مدت مدیدی، کتاب‌های فارسی و ریاضیات را درس می‌دادند و حسب استعداد عالی و خارق‌العاده‌ی که داشتند، ترقی نموده و به تدریس درجات عربی گماشته شدند و دروس ایشان مقبول همه بود و در ضمن تدریس، چندین کتاب نیز تصنیف نموده که چاپ و نشر گردیده است.

حضرت مولانا رحمه الله در کنار خدمات علمی با حضرت مولانا اشرف علی تهانوی رحمه الله بیعت نموده و خلیفه مجاز ایشان گشته‌اند.

حضرت مولانا رحمه الله در بیست و یکم جمادی‌الاول سال ۱۳۸۱ هجری قمری هنگام عشاء در اثر بیماری قلب، دعوت حق را اجابت نموده و به رفیق اعلی پیوستند.

(۹۵) حضرت مولانا عبدالاحد دیوبندی رحمه الله

حضرت مولانا عبدالاحد رحمه الله در هنگام نماز تراویح در یازدهم رمضان‌المبارک سال ۱۳۲۹ هجری قمری به دنیا آمده و نام تاریخی شان را «اختر حسین» و نام عرفی ایشان را «عبدالاحد» نهادند.

پدر بزرگوار شان حضرت مولانا عبدالسمیع صاحب دیوبندی رحمه الله استاد دارالعلوم دیوبند بودند و از این‌رو تعلیمات حضرت مولانا رحمه الله از اول تا آخر، در دارالعلوم دیوبند شده است. ایشان ابتدا قرآن کریم را حفظ نموده و پس از آن فارسی و سپس عربی و بالآخره در سال ۱۳۵۵ هجری قمری دوره‌ی حدیث را به اتمام رسانیده و در سال ۱۳۵۶ هجری قمری فنون را تکمیل نموده، از دارالعلوم فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۵۷ هجری قمری در شعبه‌ی عربی دارالعلوم مدرس مقرر گردیده و به‌زودی ترقی نموده و به حیث استاد حدیث تعیین شدند و در چند سال اخیر تدریس مسلم شریف را می‌نمودند.

حضرت مولانا رحمه الله در سال ۱۳۷۷ هجری قمری بار اول به سفر حج رفته و پس از آن پنج مرتبه به زیارت حرمین شریفین مشرف شده و با حضرت شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله بیعت کرده بودند.

حضرت مولانا رحمه الله دارای اخلاق حمیده، مهمان‌نواز و خوش برخورد بودند و به‌طور عام طالبان با ایشان بسیار مأنوس و خوش می‌بودند و هزاران طالب از محضر درسی شان استفاده کرده و ایشان در تلاوت و تدریس قرآن خیلی‌ها مشتاق بودند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در سال ۱۳۹۹ هجری قمری بیمار شده و از اثر این مریضی، بسیار ضعیف و پس از چند ایام دوباره صحت یاب گردیدند. در اول ذی‌القعدةالحرام سال ۱۳۹۹ هجری قمری تدریس مسلم شریف را آغاز و مدت چهار روز مسلسل ادامه دادند و در پنجم ذی‌القعدةالحرام یک‌بارگی طبیعت شان خراب شده و مدت نُه روز بعد، به ساعت دو بجه شب چهارشنبه روح حضرت مولانا رحمه‌الله به لقاءالله شتافت و پیکر مبارک شان در سوم اکتوبر ۱۹۷۹ میلادی مطابق ۱۳۹۹ هجری قمری به خاک سپرده شد و از ایشان تصانیف متعددی به یادگار مانده است.

(۹۶) حضرت مولانا محمد شریف حسن دیوبندیؒ

حضرت مولانا محمد شریف حسنؒ در نهم اگست سال ۱۹۲۰ میلادی مطابق ۱۳۳۸ هجری قمری در دیوبند به دنیا آمده و ابتدا قرآن کریم را نزد حافظ عبدالخالق صاحبؒ حفظ کرده و مدت سه سال کتاب‌های فارسی و عربی را در (بهت) از توابع سهارنپور خوانده و متباقی تعلیمات را در دارالعلوم دیوبند حاصل کرده و در سال ۱۳۵۸ هجری قمری دوره‌ی حدیث را تکمیل و فارغ‌التحصیل گردیده و دستار فضیلت را به سر مبارک بستند. در ماه شوال‌المکرم سال ۱۳۶۰ هجری قمری در مدرسه‌ی امدادالعلوم خانقاه تهانه بهون و در سال ۱۳۶۴ هجری قمری در مدرسه‌ی اشاعت العلوم بریلی به حیث شیخ‌الحدیث مقرر گردیده و سپس در جامعه اسلامیه دابهیل به صفت شیخ‌الحدیث تشریف بُردند و تا سال ۱۳۸۳ هجری قمری در آنجا درس بخاری و ترمذی می‌دادند. در سال ۱۳۸۳ هجری قمری مجدداً به دیوبند آمده و دروس درجه‌ی وسطی را به عهده گرفتند و پس از چند سال دروس درجه علیا را به وی سپردند.

پس از وفات حضرت مولانا سید فخرالدین احمد صاحبؒ جناب حضرت قاری صاحب محمد طیب قاسمیؒ چند ماه بخاری شریف را تدریس و در سال ما بعد درس بخاری شریف به عهده حضرت مولاناؒ گذاشته شد و تا اخیر عمر بخاری شریف را تدریس کردند.

حضرت مولاناؒ در شب پانزدهم جمادی‌الآخر سال ۱۳۹۷ هجری قمری از اثر بیماری ناگهانی قلب (به عمر ۵۹ سالگی) وفات کرده و در قبرستان قاسمی دفن خاک گردیدند.

(۹۷) حضرت مولانا شیخ محمد اعظمی رحمه‌الله

حضرت مولانا شیخ محمد اعظمی رحمه‌الله در سال ۱۳۴۲ هجری قمری در مئو از توابع اعظم‌گره به دنیا آمده و تعلیمات ابتدائی را در دارالعلوم مئو حاصل کرده و در سال ۱۳۶۱ به‌خاطر تکمیل دوره‌ی حدیث شامل دارالعلوم دیوبند گردیده و در شعبان سال ۱۳۶۲ هجری قمری دوره‌ی حدیث را به اتمام رسانیده و فراغت حاصل کردند.

حضرت مولانا رحمه‌الله از نزد حضرت مولانا شیخ‌الاسلام سید حسین احمد مدنی، حضرت علامه محمد ابراهیم بلیاوی، شیخ‌الأدب مولانا اعزاز علی و دیگر اساتید رحمهم‌الله کسب علوم نموده و باوجود ذهانت و استعداد فطری در حصول علم بسیار محنت را متقبل می‌گردیدند و از سعی و تلاش پیگیرانه، از همه هم‌قطاران پیشی گرفته و ممتاز گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله پس از فراغت در دارالعلوم مئو به حیث مدرس مقرر گردیده و مدت هفت سال در آنجا تدریس کردند و پس از آن حسب مشورت حضرت شیخ‌الأدب مولانا اعزاز علی رحمه‌الله از مئو به صفت شیخ‌الحدیث در مدرسه‌ی رحمانیه «ررکی» از توابع سهارنپور آمده و مدت هفت سال فریضه‌ی علمی خویش را انجام دادند و موقع میسر شد تا تمامی کتاب‌ها را تدریس نمایند. سپس از اثر درخواست امیر شریعت بِهار و اریسه، حضرت مولانا منّت الله رحمانی رحمه‌الله به جامعه رحمانی مونگیر تشریف بُرده و مدت پنج سال تدریس نمودند و در سال ۱۳۸۱ هجری قمری دوباره به دارالعلوم مئو رفته و به تدریس علوم مشغول گردیدند.

حضرت مولانا رحمه‌الله در بیستم ربیع‌الثانی سال ۱۳۹۰ هجری قمری داعی اجل را لبیک گفته و از دارفناء به دار بقاء شتافتند.

مختصری زندگانی مولانا ظفیر الدّینؒ از رشحه‌ی قلم یادگار بلخی

فقیه ملت، استاد الاساتذه حضرت مولانا مفتی محمد ظفیر الدین مفتاحیؒ فرزند منشی محمد شمس الدین در بیست و یکم شعبان‌المعظم سال ۱۳۴۴ هجری قمری در قریه پوره نودیها ضلع دربهنگه در بِهار در یک خانواده معزز و صالح به دنیا آمده؛ و پس از حاصل کردن تعلیمات ابتدائی (قرآن شریف و اردو) در زادگاه شان، به مدرسه‌ی محمودیه راجپور نیپال تشریف بُرده و تعلیمات ابتدائی را تکمیل و از سال ۱۹۳۴ تا ۱۹۴۰ میلادی به مدرسه‌ی وارث العلوم چهپره بِهار نزد پسر کاکای شان، مُربی کبیر حضرت مولانا عبدالرحمنؒ امیر پنجم شریعت بِهار و اریسه، شاگرد رشید حضرت مولانا عبدالشکور آه مُظفّرپُوریؒ جهت فراگیری کتاب‌های فارسی و متوسطات رفته و پس از اکمال متوسطات به مدرسه‌ی اسلامیه شمس الهُدی پتنه به منظور حاصل کردن علوم رفتند.

جناب مفتی صاحبؒ در نهم ماه شوال‌المکرم سال ۱۳۵۹ هجری قمری در جامعه مفتاح العلوم[1] تشریف فرما شده و در نزد محدث کبیر حضرت مولانا حبیب الرحمن اعظمی دیوبندی، مجاهد جلیل حضرت مولانا عبدالطیف نعمانی[2] و دیگر اکابرین رحمهم‌الله دوره‌ی

---

۱ – جامعه مفتاح العلوم در سال ۱۳۲۷ هجری قمری به دستان مبارك مولانا ابوالحسن مئوی متوفای سال ۱۳۶۱ هجری قمری در جامع شاهی مئو ناتهـ بهنجن یو پی بِهار تأسیس گردیده و نام تاریخی آن «شمس الفیوض» است. رجوع کنید: فقیه عصر میر کاروان ص ۷۱.

۲ – حضرت مفتی صاحب، بخاری، ترمذی را نزد حضرت محدث کبیر مولانا حبیب الرحمن اعظمیؒ و مسلم و ابو داود را نزد حضرت مولانا عبدالطیف نعمانیؒ خوانده‌اند. رجوع کنید: فقیه عصر میر کاروان ص ۷۹.

حدیث را تکمیل و در شعبان‌المعظم سال ۱۳۶۳ هجری قمری فراغت حاصل و دستار فضیلت را از دستان مبارک حضرت مولانا فخر الدین رحمه‌الله شیخ الحدیث دارالعلوم دیوبند به سر کردند.

حضرات میا جی محمد یوسف، حافظ محمد میا، مولانا عبدالرحمن امیر پنجم شریعت بِهار و اریسه، محدث کبیر حضرت مولانا حبیب الرحمن اعظمی، مجاهد ملت حضرت مولانا عبدالطیف نعمانی، مولانا سید سلیمان ندوی، مولانا محمد یحیی اعظمی، مولانا شمس الدین مئوی، مولانا حلیم عطاء شاه صاحب، مولانا اسحاق سندیلوی، مولانا محمد ناظم ندوی، مولانا حمیدالدین، مولانا جنید الدین، مولانا شاه محمد حبیب، مولانا طیب، مولانا نظیر، مولانا سید محمد علی و دیگر بزرگان رحمهم‌الله از اساتذه‌ی ایشان هستند.

حضرات مفتی محمد سلمان منصورپوری استاد حدیث و مفتی جامعه قاسمیه مدرسه‌ی شاهی مرادآباد، مولانا محمد ولی رحمانی، مولانا محفوظ الرحمن شاهین جمالی، مولانا سعید الرحمن اعظمی ندوی مهتمم دارالعلوم ندوة العُلماء لکهنو، مولانا محمد رضوان القاسمی دربهنگوی ثُم حیدر آبادی، مولانا ابراهیم گجراتی، مولانا سمیع الله گوندوی، مولانا ریاست علی شیر کوتی، مولانا عبدالله شکیل گیاوی، مفتی اختر امام عادل قاسمی سمستی پوری و غیره ... از جمله‌ی شاگردان شان هستند.

جناب مفتی صاحب رحمه‌الله پس از فراغت تحصیل علوم، از نزد حضرات مولانا سید سلیمان ندوی سرپرست دارالمصنفین اعظم‌گره، مولانا سید مناظر احسن گیلانی و مفتی

عتیق الرحمن عثمانی بانی ندوة المصنفین دهلی استفاده‌ی اعظمی نموده و مدتی در دارالعلوم ندوة العُلماء علم آموخته و در ضمن تحصیل به تدریس نیز مشغول شدند.

حضرت مفتی صاحب رحمه الله پس از سیر و کسب علوم در مدارس مفتاح العلوم متو، نگرام، لکهنو و سانحه مونگیر، در سال ۱۹۸۲ میلادی حسب دعوت حکیم الإسلام قاری محمد طیب قاسمی رحمه الله به دارالعلوم دیوبند تشریف‌فرما شده و در سال ۱۹۸۳ میلادی در دارالإفتاء به حیث مفتی مقرر گردیدند و تا سال ۲۰۰۸ میلادی به همین منصب باقی ماندند.

حضرت مفتی صاحب رحمه الله در مدارس وارث العلوم چهپره، مفتاح العلوم مئو، مدرسه‌ی معدن العلوم نگرام لکهنو، مدرسه‌ی معینیه سانحه بیگو سرای، مدرسه‌ی تعلیم الدین دابهیل گجرات و دارالعلوم دیوبند تدریس نموده‌اند.

حضرت مفتی صاحب رحمه الله ۴۵ کتاب به نام های ذیل: «اسوه‌ی حسنه»، «دینی عقائد»، «اسلام کا نظام مساجد»، «اسلام کا نظام عفت و عصمت»، «اسلام کا نظام امن»، «اسلام کا نظام تعلیم و تربیت»، «اسلام کا نظام تعمیر سیرت»، «جماعت اسلامی کی دینی رجحانات»، «اسلامی حکومت کی نقش و نگار»، «امارت شرعیه دینی جد و جهد کا روشن باب»، «اسلامی نظام معشیت»، «تاریخ المساجد»، «جرم و سزا کتاب و سنت کی روشنی میں»، «مجموعه‌ی قوانین اسلامی»، «زندگی کا علمی سفر»، «کشف الاسرار ترجمه الدر المُختار» (تا کتاب طلاق)، «درس قرآن مکمل»، «مسائل حج و عمره»، «تاریخی حقائق»، «مشاهیر عُلمائی هند کی علمی مراسلات»، «جامعه طیبه دارالعلوم دیوبند کا اجمالی تعارف»، «امارت شرعیه کتاب و سنت کی روشنی میں»، «اضافات بر عناوین تفسیر حل القرآن»، «دارالعلوم دیوبند ایک عظیم مکتب فکر»، «اسلام کا نظام حیات»،

«اسلامی زندگی کی آثار و نقوش»، «جنگ آزادی کا ایک یادگار سفر»، «حواشی بر کتاب هندوستان مین نظام تعلیم و تربیت» مولانا گیلانی، «تحریک مودودیت یا جماعت اسلامی»، «نفقه‌ی مطلقه کا شرعی حکم»، «نفقه‌ی مطلقه اُور اسلام»، «دارالعلوم دیوبند کی صد ساله خدمات کی نمایش»، «تذکره مشاهیر علمای دیوبند» (همین کتاب حاضر)، «حضرت نانوتوی ایک مثالی شخصیت»، «شیخ‌الهند کی علمی زندگی»، «ایک جامع کمالات شخصیت» (حضرت قاری محمد طیب قاسمی)، «تذکره مولانا عبداللطیف نعمانی»، «تذکره مولانا عبدالرشید رانی ساگری»، «حکیم الإسلام اُور اُن کی مجالس»، «حیات مولانا گیلانی»، «تعارف مخطوطات دارالعلوم دیوبند» (دو جلد)، «تعارف مخطوطات ندوة العُلماء لکهنو»، «دارالعلوم کا قیام اُور اس کا پس منظر» و غیره را تألیف نموده و حسب دستور حکیم الإسلام مولانا قاری طیب قاسمی رحمه الله «فتاوای دارالعلوم دیوبند» را در دوازده جلد تدوین و ترتیب نموده و شاهکار علمی شان را به یادگار گذاشتند.

حضرت مفتی صاحب رحمه الله در دهم مئی سال ۱۹۷۴ میلادی در لکهنو به دست حق‌پرست شیخ‌الاسلام مولانا سید حسین احمد مدنی رحمه الله بیعت و منازل سلوک را طی نموده و پس از وفات شیخ‌الاسلام مدنی رحمه الله به حضرت حکیم الإسلام مولانا قاری محمد طیب قاسمی رحمه الله رجوع و سلوک را تکمیل و به خلافت آن جناب ممتاز گردیدند.

حضرت مفتی صاحب رحمه الله همچنان از حضرت مولانا فضل الله صاحب رحمه الله نواسه‌ی قطب دوران حضرت مولانا سید محمد علی مونگیری رحمه الله بانی ندوة العُلماء نیز إذن خلافت حاصل و جناب مولانا فضل الله صاحب رحمه الله جبه‌ی شیخ سنوسی رحمه الله را تبرکاً به حضرت مفتی رحمه الله عطاء نمودند. حضرت مفتی صاحب رحمه الله بر علاوه ذوات فوق از حضرت حکیم

الأمت مولانا اشرف علی تهانوی ذریعه مراسلات و از نزد حضرت مولانا سید سلیمان ندوی و دیگر اکابرین نیز کسب فیض نموده‌اند.

در اوصاف حضرت مفتی صاحبؒ چنین نگاشته‌اند: نظر مؤمنانه، دل عارفانه، زبان و قلم عالمانه، طرز بیان دلبرانه، تفکر ناصحانه، مزاج داعیانه، روش تدریس فقیهانه، وعظ و خطاب مصلحانه، خُلق و گفتار کریمانه، اعمال و کردار حکیمانه، شکل ظاهری فقیرانه، همت شان غازیانه، روش زندگی مجاهدانه و بالآخره مرگ شان عاشقانه بود.

حضرت مفتی صاحبؒ پس از ۶۶ سال خدمت علمی در بیست و پنجم ماه ربیع‌الأول سال ۱۴۲۳ هجری قمری در وطن آبائی شان قریه پُوره نودیها دربهنگه بِهار به سوی مولای حقیقی شتافته و نماز جنازه‌ی شان به امامت پروفیسور مولانا سعود عالم قاسمیؒ استاد شعبه دینیات دانشگاه مسلم علیگر اداء و پیکر مبارک شان را در احاطه‌ی مدرسه‌ی شمس العلوم به خاک سپُردند.[1]

---

۱ – رجوع کنید: فقیه عصر میر کاروان، تذکره حضرت مولانا مفتی ظفیر الدین مفتاحیؒ مفتی اسبق دارالعلوم دیوبند، مرتبه‌ی مولانا مفتی اختر امام عادل قاسمی مدظلهم.

توضیح: کتاب فقیه عصر میر کاروان، مجموعه مقالات و رسائلی است که توسط حضرات علماء در باره حیات و خدمات علمی و تصنیفی جناب حضرت مفتی ظفیر الدین صاحب مفتاحیؒ در سال‌های متمادی تحریر شده و حضرت مولانا مفتی اختر امام عادل قاسمی صاحب مهتمم جامعه ربانی مُنورتا مد ظلهم عالی، همه‌ی آنها را در یک مجموعه ۳۴۸ صفحه‌یی جمع و تدوین نموده و از طرف اداره‌ی دعوت حق جامعه ربانی مُنوروا شریف سَمَستِپور بِهار و اکادمی حضرت مفتی ظفیر الدینؒ شائع گردیده است. بسم الله «یادگار» بلخی

نام کتاب‌ها به خاطر مطالعه‌ی بیشتر زندگانی عُلمای دیوبند

برای تفصیل بیشتر حالات و زندگانی حضرات علمای دیوبند به کتاب‌های آتی الذکر رجوع کنید:

۱. ارواح ثلاثة یعنی حکایات اولیاء [اردو] تألیف: مولانا اشرف علی تهانوی.
۲. اکابر علمای دیوبند اتباع شریعت کی روشنی [اردو]، تألیف: مولانا محمد زکریا کاندهلوی.
۳. اکابر علماء دیوبند [اردو]، تألیف: حافظ محمد اکبر شاه بخاری.
۴. اکابر کی زاهدانه زندگی [اردو]، تألیف: مولانا سید حبیب‌الله مردانی.
۵. انار کی درخت تلی [اردو]، تألیف: مولانا محمد منصور احمد.
۶. اهل دل کی انمول واقعات [اردو] تألیف: مولانا محمد اسحاق مُلتانی.
۷. بیس علمائی حق [اردو] تألیف: حافظ محمد اکبر شاه بخاری.
۸. پچاس جلیل‌القدر عُلماء [اردو] تألیف: حافظ محمد اکبر شاه بخاری.
۹. تاریخ دارالعلوم دیوبند [اردو] تألیف: سید محبوب رضوی.
۱۰. تذکره اولیائی دیوبند [اردو] تألیف: حافظ محمد اکبر شاه بخاری.
۱۱. علمائی دیوبند کا تقوی [اردو]، تألیف: مولانا محمد زکریا کاندهلوی.
۱۲. اکابر کا مقامِ تواضع [اردو] تألیف: مولانا محمد صادق‌آبادی.
۱۳. دارالعلوم اُور دیوبند کی تاریخی شخصیات [اردو] تألیف: مولانا خورشید حسن قاسمی رئیس دارالافتاء دارالعلوم دیوبند.
۱۴. عشق رسول اُور علماء دیوبند [اردو] تألیف: أبوطلحه اظهارالحسن محمود.

۱۵. علماء دیوبند کی واقعات و کرامات [اردو] تألیف: حافظ مؤمن خان عثمانی.

۱۶. علمای حق کی واقعات و کرامات [اردو] تألیف: مولانا محمد اسحاق مُلتانی.

۱۷. علمائی دیوبند کا تاریخی پس منظر [اردو] تألیف: حضرت مولانا پیر ذوالفقار احمد نقشبندی.

۱۸. بزرگ مردان اندیشه و تاریخ [فارسی] تألیف: مولانا عبدالرشید ارشد، ترجمه مولانا محمد امین حسین‌بر، نشر انتشارات شیخ‌الاسلام احمد جام.

ختم ترجمه سه بجه شب یکشنبه مورخ چهارم جوزای سال ۱۳۹۳ هجری شمسی

مطابق بیست و هفتم رجب‌المرجب ۱٤۳۵ هجری قمری

